

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

IRANSKA REVOLUCIJA

(Završni diplomski rad)

Mentor:

prof. dr. Zijad Šehić

Kandidat:

Belmin Herić

Sarajevo, 2018.

Sadržaj

Uvod	3
Crvena revolucija	5
Pobuna.....	5
Slom ustanka	7
Bijela revolucija	9
Šahov apsolutizam.....	9
Novi državni aparat	10
Transformacija društva.....	13
Socijalne napetosti.....	17
Islamska revolucija	20
Političke napetosti	20
Šahov jednopartijski sistem.....	26
Eskalacija bunta.....	28
Šahov kraj.....	32
Revolucionarna vlada.....	34
Učvršćivanje republike.....	38
Zaključak	43
Prilozi	46
Literatura	51

Uvod

Kada se govori o Iranskoj revoluciji, obično se pod tim podrazumijeva isključivo Islamska revolucija iz 1979. godine, odnosno, konačni čin transformacije državnog uređenja u Iranu. U ovom radu, Iranska revolucija je prezentovana kao proces koji je trajao skoro pedeset godina, a čiji krajnji rezultat su događaji iz 1979. godine. Kapisla, odnosno, inicijalna pojava poznata kao Crvena revolucija, bila je prvi ozbiljni i organizovani pokušaj bunta protiv nepravednog sistema. Tada je vodilja bila socijalistička ideja potpune ravnopravnosti svih stanovnika Irana. Nakon što je taj pokušaj promjene sistema propao usljed zapadne intervencije, šahova vlast u Iranu se okrenula nizu reformi koja su imala jedan isključivi cilj, a to je bilo sprječavanje ponovnog pokušaja Crvene revolucije. Taj reformski program je nazvan Bijela revolucija. Ipak, umjesto da spriječi izbijanje novih socijalističkih reformi, otvoren je put ka posljednjem činu ove trilogije – Islamskoj revoluciji.

Cilj ovoga rada jeste na što bolji način predstaviti i objasniti historijski tok svega onoga što ulazi u pojam Iranske revolucije. Bit će predstavljen hronološki slijed događaja od početka pedesetih godina pa sve do konca osamdesetih godina 20. stoljeća. Posebna pažnja posvećena je kontinuitetu nezadovoljstva iranskog naroda koji je u slučaju ove revolucije, zaista, bio pokretačka snaga promjena. Zadatak rada je i demistifikacija ustaljenog predstavljanja Islamske revolucije kao iznenadnog, nepredvidivog i „nazadnog“ događaja.

Tematika Iranske revolucije je veoma slabo obrađena u domaćoj historiografiji; izuzev nekoliko naučnih članaka, ne postoji nijedno kapitalno djelo koje se bavi ovom temom. Kao izuzetak se može navesti knjiga *U ime Alaha* Hide Biščevića koja, ipak, izlazi iz okvira uobičajenog naučnog historijskog djela. U radu je uglavnom korištena strana literatura, prvenstveno na engleskom jeziku, a izdvajaju se djela *A History of Modern Iran* Ervand Abrahamiana, *The turban for the crown : The Islamic Revolution in Iran* Said Amir Arjomanda, *The Iranian Revolution* Brendan Januaryja te *The Iranian Revolution* Heather Lehr Wagnera. Zbog relativne savremenosti teme dostupni su bili i mnogobrojni novinski članci koji su, također, korišteni u radu.

Kako bi se što jasnije i preciznije objasnilo sve ono što podrazumjeva Iranska revolucija, u radu je korištena hronološka, ali i tematska metoda.

Rad je esencijalno podijeljen na tri glavna dijela, odnosno, poglavlja. Prvi dio obuhvata period tzv. Crvene revolucije, što je svojevrsni uvod u temu, te analizira prvi pokušaj radikalnije promjene sistema u Iranu. U drugom dijelu, detaljno se pojašnjava Šahov pokušaj stabilizacije i reformacije države koji pod krinkom rješavanja problema stanovnika Irana, zapravo, jača i centralizuje vlast porodice Pahlavi. Pored tog aspekta koji je sam Šah nazvao Bijela revolucija, u ovom poglavlju se obrazlaže i ono što je ona imala za rezultat, a to je bilo stvaranje još veće krize i napetosti. Posljednje poglavlje koje je naslovljeno kao Islamska revolucija, ujedno je i centralni dio ovog rada, a u njemu se opisuju ključni momenti i prijelomne tačke ovog velikog historijskog događaja. Također je obrazložen i niz događaja koji započinju složeni proces izgradnje nove države i nove vlasti.

Crvena revolucija

Pobuna

Korijen Iranske revolucije može se tražiti u 1951. godini kada je po prvi put u povijesti Irana demokratskim putem izabran premijer vlade, Mohammad Mosaddeq. Kako je prethodnim reformama parlament postao vrhovno pravno tijelo, samim tim je i premijer postao najmoćniji čovjek u državi – moćniji i od samog šaha. Svojom karizmom je uspio da mobilizira narod na temelju borbe protiv despotizma Pahlavija i inostranog crpljenja Irana.¹ Mosaddeq je imao planove da u potpunosti nacionalizuje sve naftne kompanije koje su do tada bile u stranim rukama, prvenstveno britanskim. U jeku hladnoratovskih previranja, Britanci su iskoristili priliku da svojim saveznicima Sjedinjenim Američkim Državama, Mosaddeqov uspon i njegove odlučne mjere okarakterišu kao jačanje Sovjetskog saveza i komunističkog elementa u Iranu.² Nisu bila potrebna prevelika uvjeravanja da tadašnji američki predsjednik D. Eisenhower povuče određene odlučne korake po ovom pitanju.

Kriza se dodatno produbila sredinom 1952. godine kada je Mosaddeq pokušao reformirati izborni zakon koji bi dodatno umanjio moć šaha; kulminacija je označena Mosaddeqovim nastojanjima da imenuje ministra odbrane, što je obrazložio time da će se tako stvoriti uvjeti za mogućnost intervencije vojske koja bi ubrzala proces oko prebacivanja naftnih resursa iz britanskih u iranske ruke. Ovo je bio prvi put da je značajno uzdrmana pozicija vojske kao glavne šahove snage. Iranski šah Reza Pahlavi, nasljednik svog oca koji je abdicirao 1945. godine pod pritiskom Britanije, usprotivio se ovakvim mjerama, a Mosaddeq je odlučio da putem radija javnosti obznani trenutnu situaciju, što je ubrzo dovelo do velikih protesta i nemira koji su doživjeli epilog 21. jula.

Mosaddeqov plan je uspio: sproveo je niz reformi u vojsci, smanjio budžet za odbranu za petnaest procenata; svu vojnu imovinu koja je bila u šahovim rukama prebacio je u ruke države, zabranio je da Šah vodi vanjsku politiku, te je politički aktivnu princezu Ashraf poslao u egzil. Kada se

¹ Parviz Daneshvar, *Revolution in Iran*, Macmillan Press, London 1996; 13.

² Brendan January, *The Iranian Revolution*, Twenty-First Century Books, Minneapolis 2008; 24.

susreo s opstrukcijama iz oba parlamentarna doma,³ Mosaddeq je raspustio skupštinu tako što je pozvao svoje pristalice da bojkotuju sjednice.⁴ Godine 1953. se otvoreno govorilo o promjeni uređenja države jer bi ustavnim promjenama koje bi bile poslone na referendumsko glasanje, Iran postao demokratska republika. Nakon što je uvidio da nije dovoljno jak da se suprotstavi Mosaddequ, Šah je odlučio da s porodicom napusti Iran. Prvo je u malom avionu odletio do Bagdada, a zatim do Rima, a kada je iranska ambasada odbila da ga primi, Šah se zajedno sa svojom suprugom smjestio u jedan rimski hotel, gdje je danonoćno bio okružen novinarima koji su s velikom pažnjom pratili neslavne dane kraljevske porodice.⁵

Britanci ovo nisu posmatrali nijemo: počeli su kampanju na svim frontovima kako bi se na sve načine onemogućilo dalje mijenjanje postojećeg stanja u Iranu. Oni su preko Anglo-iranske naftne kompanije držali 75 posto udjela u cjelokupnom izvozu nafte. Iranska nafta je gotovo stoprocentno pokrivala potrebe britanske mornarice, a posebnu bojazan je izazivala pomisao da bi se situacija u Iranu mogla prenijeti u druge zone britanskog utjecaja, prvenstveno Irak, Venecuelu i Indoneziju. Mosaddequ su ponudili da se profit između Irana i Britanaca dijeli 50/50, a kada je Mosaddeq to odbio, počela je snažna medijska kampanja koja je imala za cilj evropskoj, a prvenstveno britanskoj javnosti prikazati Mosaddeqa kao manijaka i luđaka. Tako se u novinama moglo pročitati da je iranski premijer „djetinjast“, „ksenofobičan“, da nije u stanju prihvatiti činjenice, da mu je uzor Robespierre te da je redovni konzument opijuma. U razgovoru britanskog ministra vanjskih poslova sa svojim američkim kolegama, on pomalo cinično naziva Iran „nezrelim poput Haitija“, te da Iranci još nisu sposobni da samostalno vode svoju državu. Velika Britanija je odlučila da bojkotuje iransku naftu, što je izazvalo veliku financijsku krizu u državi; umjesto plaća, radnici u svim sektorima su počeli dobivati bonove.⁶ U početnoj fazi Mosaddeqove vlade, SAD su pokušale situaciju riješiti dijalogom sa samim premijerom, no kada je kriza eskalirala, uvidjeli su da je jedino rješenje da se Mosaddeq zbaci s vlasti vojnim udarom.

³ Iranski senat kao gornji dom i Nacionalna savjetodavna skupština poznatija pod nazivom *Majles* kao donji dom.

⁴ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008; 118.

⁵ Brendan January, *The Iranian Revolution*; 25.

⁶ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*, Chelsea House, New York 2010; 27.

Slom ustanka

Krajem 1952. godine, CIA i britanska MI6 su otpočeli planiranje vojnog udara; ključnu ulogu je odigrala MI6 koja je godinama imala “svoje ljude” u Iranu, mnogobrojne eksperte koji su poznavali perzijski, a i mnoštvo kontakata sa domaćim uglednicima. Također, većina novog komandnog kadra u iranskoj vojsci je bila obučavana u Americi, a to je uveliko olakšalo stupanje CIA-e u kontakt s vodećim dužnosnicima u armiji.⁷ Šah je pristao na vojni udar, no tražio je da se nominalni vođa puča General Zahedi unaprijed odrekne političkih ambicija; naime, Šah nije htio da Mosaddeqa zamijeni neki „opasni” general.

Puč je počeo 19. avgusta; uvod su napravili protestanti povezani sa vjerskim liderima odanim Šahu, a zatim su ka Mosaddeqovoj palači krenula trideset i dva tenka i tu su se sukobili s tri tenka koja su čuvala samog premijera. Ubrzo je na radiju objavljeno da je Zahedi imenovan za novog premijera, a svega nekoliko stotina ljudi, koji su po izjavama očevidaca, zapravo, bili vojnici obučeni u civile, izašlo je da podrži puč. Prema pisanju *New York Timesa*, u ovom udaru živote je izgubilo oko 300 ljudi, iako je Šah kasnije često spominjao ovaj događaj kao revoluciju bez prolivene krvi. Predsjednik Eisenhower je ubrzo obavijestio američku naciju da je iranski narod odlučio da spasi monarhističke tekovine, tj. svog šaha, te da se suprotstavi najezdi komunizma. Šah se odmah vratio u Iran gdje je mu je upriličen iscenirani doček.⁸

Još jedan događaj kojeg će se iranski opozicionari često prisjećati je bio veliki protest studenata 6. decembra 1953. godine. Protestima je prethodila najava nove vlade da će 9. decembra Iran posjetiti tadašnji dopredsjednik, a kasnije i predsjednik SAD-a Richard Nixon radi proslave Mosaddeqovog pada i povratka monarhije na čelo Irana. Iako je glas opozicije bio gotovo ugušen, ova vijest je izazvala gnjev velikog dijela stanovništva, posebno studenata. Kako bi ugušila proteste vlast je odlučila da napadne njihov centar koji je tada bio Mašinski fakultet u Teheranu. U pucnjavi koja je uslijedila nakon upada policije na fakultet život su izgubila tri studenta. Protest je ugušen a kako bi izbjegao daljnju eskalaciju protesta, režim je strogo ograničio pogrebne vjerske obrede, te su istima mogli prisustvovati samo članovi porodica i to uz posebna odobrenja.

⁷ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 120.

⁸ Said Amir Arjomand, *The turban for the crown : The Islamic Revolution in Iran*, Oxford University Press, New York 1988; 72.

Posljedice koje je izazvao puč ostale su duboko urezane prije svega u svijest samih Iranaca. Korijeni i legitimitet monarhije dobrano su uzdrmani, a sam Šah se u narodu počeo doživljavati kao marioneta zapadnih sila. Također, neprijatelj više nije bila samo Britanija, nego i njen partner u zločinu, SAD. Vojska je izgubila kredibilitet i postalo je očigledno da njome upravljaju tajne službe, kako MI6 tako i CIA. Puč je označio i kraj slobodnog političkog djelovanja: zabranjen je Nacionalni front i socijalistička Tudeh partija. Iranski narod je na jedan način u ovoj propaloj pobuni doživio konsolidaciju koju neki nazivaju nacionalno buđenje,⁹ a po prvi put je narod uvidio da je bolji život realna i izvodiva stvar.

⁹ Slobodan Trebinjac, *Gnjev tutnji Iranom*, Vjesnik, Zagreb 1954.

Bijela revolucija

Šahov apsolutizam

Veći dio pedesetih godina Šah je proveo u stabilizaciji i učvršćivanju svoje vlasti. Situacija nakon vojnog udara je ostavila prostor u kome se nametnuo kao apsolutna moć u državi, te je, ustvari, samo nastavio tamo gdje je njegov otac stao 1941. godine kada je morao abdicirati.¹⁰ Oslonio se na temeljne stupove dinastije koji su bili bespogovorno odani šahu – u prvom redu je to bila vojska i birokratski aparat. Nema sumnje da je u toj namjeri i uspio – izgradio je masivni državni aparat koji je bio „podmazan“ novcem od nafte. Naime, u ovom periodu je Iran postao četvrti po redu proizvođač nafte u svijetu, dok su u izvozu bili na drugom mjestu: sa skromnih 34 miliona dolara 1954. godine, dostigli su nevjerovatnih 20 milijardi 1973. godine.¹¹

Kada je riječ o vojsci, prvom stupu dinastije Pahlavi, Šah je izvršio velike i temeljite promjene. Poništene su sve Mosaddeqove odluke, a najbolji primjer je bio vraćanje starog naziva Ministarstvo rata umjesto reformiranog naziva Ministarstvo odbrane. Tim činom je Šah htio pokazati da civilima nema mjesta u vojsci. Srazmjerno porastu profita od nafte, rastao je i vojni budžet sa šezdeset miliona dolara 1954. godine, do 7.3 milijardi dolara 1977. godine. Iran je te iste godine imao više od 220.000 profesionalnih vojnika, od čega je 100.000 bilo u zračnim snagama, 60.000 u žandarmeriji, a 25.000 u mornarici. Veći dio novca je išao na najmodernije i najsofisticiranije naoružanje; zračne snage su bile najveće u cijeloj zapadnoj Aziji, mornarica najснаžnija u Perzijskom zaljevu, a cjelokupna armija na petom mjestu u svijetu.¹²

Šah nikada nije krio da ne štedi na kupovini naoružanja i svakojake opreme za vojsku. Svi koji su na bilo koji način bili uključeni u vojne strukture, imali su velike plate, veoma dobre smještaje, najmodernije medicinske usluge i ostale mnogobrojne olakšice, a često su i putovali preko granice. Također, kako bi pokazao svoju izrazitu naklonost vojsci, Šah je na svim svečanostima nosio vojnu

¹⁰ Reza Pahlavi, otac Muhameda Reze, došao na vlast državnim udarom 1925. godine kojim je svrgnuta dinastija Kajara. Zbog indirektnih veza i simpatija prema Njemačkoj, prisiljen na abdikaciju u korist sina nakon anglo-sovjetske invazije na Iran u toku Drugog svjetskog rata.

¹¹ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 124.

¹² Isto; 125.

uniformu, a u sjećanje na puč 19. avgusta 1953. godine, proglasio je taj dan nacionalnim praznikom zahvalnosti iranskoj vojsci, koja je tada, prema njegovim riječima, pokazala odlučnost i snagu da stane uz monarhiju i samog šaha. Monarhija i vojska su postali tako povezani da je ta granica postala skoro nevidljiva, a Šah jednom prilikom u intervjuu za strane medije rekao da on nije država *a la* Luj XIV, nego da je država, ustvari, vojska.

Veliki korak ka potpunoj kontroli države je bilo i osnivanje iranske sigurnosne službe 1957. godine pod patronatom američkog FBI-a i izraelskog Mossad-a. Obavještajna agencija poznata pod akronimom SAVAK¹³ brojala je oko četiri hiljade stalnih operativaca i ogroman broj privremenih saradnika. Osnovni cilj ove službe bio je eliminisati svaku unutrašnju i vanjsku prijetnju šahovom režimu, a mnogi smatraju da je to najbolji simbol ove službe tadašnje vlasti u Iranu.¹⁴ Prema nekim izvorima, na svakih 450 muškaraca bio je jedan pripadnik SAVAK-a. Predvođen generalom Nasserijem, SAVAK je imao moć i snagu da prati svakog Iranca u državi, uključujući i one u vrhu oružanih snaga. Redovne aktivnosti su bile i kontrola medija, odabir podobnih za državne i univerzitetske funkcije, obračunavanje sa disidentima, a sve bez prezanja za korištenjem najbrutalnijih metoda, poput mučenja i egzekucija. Može se reći da je SAVAK bio i Šahovo oko i uho, a po potrebi i njegova pesnica.¹⁵ Iako je u teoriji direktor agencije bio podređen iranskom premijeru, on je u stvarnosti imao daleko veću moć, a dugogodišnji nosilac te funkcije general Nasserij je, navodno, svako jutro redovno razgovarao sa Šahom.

Novi državni aparat

Šahovo proširenje državnog aparata je bilo kolosalno i, upravo, nezanemarivo. Povećao je broj ministarstava sa dvanaest na dvadeset, aktivirajući ministarstva energije, rada, socijalne zaštite, poljoprivrede, visokog obrazovanja, umjetnosti, kulture i javne izgradnje. Velike promjene su se desile i na administrativnom planu: povećan je broj provincija sa deset na dvadeset i tri, a one su dalje bile podijeljene na četiri stotine manjih distrikta od kojih je svaki imao svog načelnika, seoskog vlastelina ili oblasnog kancelara koji su bili postavljeni iz samog centra. Po prvi put vlast nije sezala samo do velikih gradova, nego i do manjih mjesta i izolovanih sela. Ovako masovno

¹³ *perz.* Sazman-e Ettela'at va Amniat-e Keshvar – Organizacija za informisanje i nacionalnu sigurnost.

¹⁴ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*; 39.

¹⁵ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 126.

povećanje administracije je dovelo do toga da je svaki drugi zaposleni čovjek plaćan od strane države, bilo direktno ili od strane organizacija i firmi koje su bile pod državnom kontrolom. Neki od takvih subjekata su bili i Centralna banka, Industrijsko-rudarska razvojna banka, Nacionalna naftna kompanija, Državni radio i televizija, i posebno zanimljiva Nacionalna filmska kompanija. Sredinom sedamdesetih godina filmska kompanija pokušava ispuniti sve veće zahtjeve nacije za filmom snimajući preko pedeset naslova godišnje. Iako je većina njih bilo B produkcije, neki su ipak doživjeli svjetsku slavu poput filmova *Gav* (Krava)¹⁶ i *Tangsir* (Tjesnac).¹⁷

Šah je koristeći svoju moć preko vojske, birokratskog aparata i drugim utjecajima, punio parlament „svojim ljudima“. Uveo je određene amandmane na ustav, tako da je lično mogao postavljati premijere. Povećao je broj poslanika na 400, a svaki je imao mandat od četiri godine. Od 1953. do 1977. godine, svi premijeri su bili njegovi lični favoriti, izuzev dvojice – generala Zahedija i Alija Aminija. Zahedi koji je bio izabran od strane CIA-e za vođu državnog udara, nakon samo dvadeset mjeseci je morao napustiti položaj premijera, iako je njegov sin oženio jedinu šahovu kćerku. Šah je ga, nakon što su počele kolati informacije o velikim pronevjerama državnog novca, „otpratio“ u Švicarsku gdje je obnašao dužnost ambasadora pri Ujedinjenim nacijama. Prema riječima tadašnjeg britanskog ambasadora, Šah je htio pokazati „ko je gazda“ time što je, prekršivši parlamentarnu proceduru, samostalno imenovao novog premijera tokom skupštinske stanke. Drugi izuzetak, Ali Amini, bio je liberalni favorit administracije predsjednika Kennedyja, postavljen s ciljem da se konačno riješi pitanje zemljišne reforme, ali kada je pokušao znatno umanjiti vojni budžet, njegovi ministri su optuženi za pronevjeru, te je i sam Amini bio prinuđen da odstupi sa svoje funkcije.¹⁸

Svi ostali premijeri, njih šest, su bili Šahov lični odabir. To su uglavnom bili evropski obrazovani uglednici, čije su karijere i pozadina bili usko povezani sa dinastijom Pahlavi. Amir Hussein Ala je potjecao iz starosjedilačke loze zemljoposjednika u centralnom Iranu; obrazovao se na

¹⁶ Značaj filma *Gāv* (1969) u režiji Dariusha Mehrjuija je, između ostalog, u tome što je premda na umjetnički način, vrlo precizno nagovjestio nadolazeće promjene u iranskom društvu, a poznato je da je i Homeini lično jako cijenio pomenuti film zbog realističnog i kritičkog prikaza života na selu.

¹⁷ Film *Tangsir* (1974) u režiji Amira Naderija je ekranizovana verzija istoimenog romana, a obrađuje pitanja časti, osvete i patriotizma u okrutnom vremenu odsustva društvene pravde.

¹⁸ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 128.

Westminster univerzitetu, te je dugo godina proveo u službi diplomatije. Jedno vrijeme je bio i ministar, a kratko i premijer, neposredno prije dolaska Mosaddeqa. Prema britanskim izvještajima i dopisima, često je pretjerano hvalio Šahove osobine, svaki put bez ikakve doze kritike. Njegova žena je bila kći posljednjeg regenta iz dinastije Qajara, te je jedna od prvih žena u Iranu koja je skinula hidžab.

Manuchehr Eqbal je, također, bio evropski obrazovan premijer; nakon završetka studija fizike u Francuskoj, radio je u zdravstvenom sektoru. Bio je guverner pokrajine Azerbejdžan, dok ga s te funkcije nije uklonio Mosaddeq. I on je bio povezan sa kraljevskom porodicom – njegova kći je bila udana za šahovog polubrata.

Sljedeći u nizu je bio Jafar Sharif-Emam, saobraćajni inženjer školovan u Njemačkoj. U toku Drugog svjetskog rata bio je hapšen od strane Britanaca, a veći dio svog života je proveo u vladinoj administraciji. Kao predsjednik senata više od petnaest godina, te zamjenik direktora Fondacije Pahlavi, dugo vremena je upravo on bio zadužen za potpisivanje mnogih državnih ugovora – u svakom od njih je pronalazio način da se i samostalno finansijski okoristi, pa je tako ostao poznat i kao „gospodin 5%“.

Nakon Jafara na poziciju premjera je došao Assadollah Alam, sin poznatog balučistanskog zemljoposjednika poznatog kao „gospodar močvara“. Bio je jako blizak šahov prijatelj, te je prije premijerske fotelje obnašao dužnosti guvernera Balučistana i Kermana.

Poslije njega, red je došao na Hassana Alija Mansura, sina Alija Mansura koji je bio premijer u vrijeme savezničke okupacije Irana. Hassan Ali Mansur se obrazovao u Francuskoj i više godina je proveo u državnoj administraciji. Poznat je po incidentu kada je parlamentarcima saopćio da mu njihovo mišljenje apsolutno ništa ne znači jer je on samo u službi Njegovog Veličanstva. Ubijen je 1965. godine u atentatu koji su izvršili pripadnici skupine Fadayan-e Islam.

Posljednji u nizu šahovih premijera je bio Amir Abbas Hoveida, Mansurov zet i blizak prijatelj. Njegov mandat je trajao čak dvanaest godina, što je najduži mandat u historiji Irana, a zanimljivo je što se šahu uglavnom obraćao na engleskom ili francuskom. Hoveida je za sebe volio govoriti da je jedan od „novih“ šahovih ljudi, dok se, u praksi, Šah prema njemu odnosio kao i prema ostalim premijerima koje je doživljavao kao uredske potrčke, što njima, zapravo, nije ni smetalo.

Godine 1977. Šah ga je žrtvovao kako bi pokušao smiriti revolucionarnu opoziciju i on biva optužen da je pripadnik ilegalne bahaističke sekte, a kao glavni argument je uzeto učešće njegovog djeda u babizmu.¹⁹

Kako je Šah postavljao premijere, tako su premijeri postavljali ministre i zastupnike u parlamentu, a ministri su, uglavnom, imali sličnu pozadinu kao i premijeri: evropsko obrazovanje i odano služenje u administraciji. Iranski parlament je u ovim godinama bio podijeljen u dva glavna bloka: Eqbalova Nacionalna stranka (*Melliyun*) – kasnije Mansurova i Hoveidaova stranka Novi Iran (*Iran Novin*), te Alamova manjinska Narodna stranka (*Mardom*). Na papiru različite stranke i blokovi, u praksi su, zapravo, bili jedna te ista šahova politička struja, a upravo je Šah uz pomoć SAVAK-a određivao zastupnicima tobožnju stranačku pripadnost.²⁰ Ubrzo su u narodu ove dvije stranke dobile prigodne nazive „Na zapovijed“ i „Na zapovijed, gospodine“. Šah je često nastojao pokazati svoju navodnu posvećenost demokratskom sistemu, tako da je često isticao kako se ponosi višestranačjem u Iranu, te da on nije diktator koji bi dozvoljavao samo jednu stranku kao što je to radio Hitler ili, po njegovom mišljenju, mnogobrojni komunistički lideri. Sebe je još nazivao i odlučnim reformatorom čija je misija bila demokratizacija duboko tradicionalnog društva kakvo je bilo iransko.

Transformacija društva

Koristeći novostečenu moć Šah je odlučno stupio u proces reformisanja cjelokupnog iranskog društva. Počeo je sa skromnim programima koji su trebali završiti ono što je započeo njegov otac. Ipak, tempo tih promjena znatno je ubrzan 1964. godine kada Šah započinje tzv. Bijelu revoluciju. Zadatak ove revolucije je bio da spriječi neku novu „crvenu“ revoluciju, ali i da se natječe s njom. Pored Šaha, pokrovitelj ovog multimilionskog projekta ovoga puta je bila i njegova nova treća žena, Farah Diba. Naime, njegova druga žena Soraya je „odbačena“ jer mu nije uspjela donijeti na svijet muškog nasljednika. Farah Diba je uzela ime Shahbanou,²¹ staru Sasanidsku titulu.

¹⁹ Sektaško učenje Sejida Alija Muhameda Baba iz kojeg je kasnije proizašao bahaizam.

²⁰ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 130.

²¹ *perz.* shahbanou – šahova dama.

Kako bi obilježio svoj veliki projekat pod imenom Bijela revolucija, Šah je na najvećem teheranskom trgu dao izgraditi spomenik *Shahyad*,²² ogromni toranj koji simbolizuje kapiju koja vodi Iran u modernu budućnost. Ovaj kolosalni spomenik je u prisustvu Šaha i Farah Dibe svečano otvoren na 2500. godišnjicu nastanka Perzijskog carstva. Šah je imao megalomanske planove i vizije za Iran. On je vjerovao da će država doživjeti takav procvat da će prestići sve države Zapadne Evrope, da će se ekonomski sistem pokazati uspješnijim i od socijalizma i od kapitalizma. Vidio je Iran kao petu silu u svijetu, odmah iza SAD-a, SSSR-a, Kine i Japana.

Centralni aspekt Bijele revolucije je bila zemljišna reforma koju je 1962. godine otpočeo premijer Amiri. Plan je bio da se posjedi velikih zemljoposjednika ograniče na maksimalno jedno selo, a sav višak da pripadne zavisnim seljacima. Ipak se u praksi sprovela nešto manje rigorozna verzija ove reforme. Zemljoposjednici su pribjegli drugim metodama kako bi sačuvali svoja imanja; najčešće su viškove prepisivali na imena bližih rođaka, a mogli su sačuvati sve druge oblike posjeda, poput plantaža, šuma i voćnjaka. Vjerske ustanove su izuzete iz ovih reformi, tako da je institucija vakufa nastavila da postoji u istoj veličini kao i prije. Uprkos manjim korekcijama, zemljišna reforma je postigla ono što se od nje očekivalo – trajno je izmijenjena socijalna kategorizacija, a termini poput *fudal* (feudalac), *ayan* (uglednik), *ashraf* (aristokrata) postali su redundantni i zastarjeli. Kako bi dobili zemlju, seljaci su bili dužni pridružiti se seoskim zadrugama kojima je upravljalo ministarstvo poljoprivrede i seoskih pitanja. Zadruga su omogućile da se u nekim krajevima organizuju i seoske bolnice i privremene škole koje su imale za cilj opismenjavanje stanovništva. Putopisci koji su u ovom periodu boravili u Iranu pisali su o nevjerovatnoj ekspanziji centralizma i institucije države na selu do toga da je svaki aspekt života na selu bio pod kontrolom vlade.²³ Reforma je na neki način uniformisala seosko stanovništvo, a pojedini elementi koji su nekada činili specifičan socijalni mozaik poput nomada su trajno nestali.

I dok je zemljišna reforma transformisala selo do neprepoznatljivosti, u isto vrijeme se na intervenciju Organizacije plana i proračuna²⁴ u industriji realizirao petogodišnji plan koji je

²² *perz.* Shahyad Ayrameh – spomenik Šahu. Ovaj spomenik je postao jednim od najpoznatijih simbola Teherana, a prostrani trg na kojem se nalazio, ubrzo je postao centar svih javnih okupljanja u gradu (pa i kasnijih demonstracija). Poslije revolucije, naziv mu je promijenjen u *Borje azadi* (*perz.* Toranj slobode).

²³ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 133.

²⁴ Centralno vladino tijelo za planiranje i korištenje budžetskih sredstava.

prouzročio pravu malu revoluciju. Znatno su povećani lučki kapaciteti, proširena je transiranska željeznica koja je povezala Teheran s Mešhedom, Tabrizom i Isfahanom, te su asfaltirani svi putevi koji su vodili iz provincijskih središta do prijestolnice. Otvorene su nove fabrike za preradu naftnih proizvoda, naftne rafinerije te hidroelektrane, a sva postrojenja su dobila imena po članovima kraljevske porodice. Proširene su i moći privatnog sektora, a nekada velike zemljoposjedničke porodice su uz pomoć vladinih programa zajmova i kredita transformisane u velike kapitalističke poduzetnike. Kako je tada pisao *Le Monde*, Šah je koristio recept francuskih kraljeva iz 19. stoljeća i poduzetnike je poticao da se dodatno bogate; oni su bili oslobođani poreza, dobivali su nepovratne zajmove, a također su bili osigurani i zaštićeni od strane konkurencije. U periodu između 1953. i 1975. godine, broj manjih poduzeća je porastao sa 1500 na više od 7000, a srednjih sa 300 na 800.²⁵ Za više od pedeset posto je porastao i broj velikih industrijskih postrojenja koje zapošljavaju više od 500 ljudi. I dok su se velike fabrike bavile mašinskom i automobilskom industrijom, manje su bile zadužene za odjeću, prehrambene proizvode, građevinski materijal i ostale kućne potrepštine.

Država je uložila velike napore i u obrazovnu infrastrukturu. Broj vrtića je povećan za dvadeset puta, osnovne škole su sa početnih milion stigle na četiri miliona, a nisu zanemarene ni srednje i više škole. Poseban specifikum su bili takozvani korpusi za opismenjavanje formirani po uzoru na kubanski model, a svakako je da su isti najzaslužniji za porast stepena pismenosti sa 26 na 42%. Uslijedile su i reforme u zdravstvu, pa su se tako povećanjem broja obrazovanog kadra i proširenjem bolničkih kapaciteta gotovo eliminisale pojave zaraza i dječijih epidemija. To je u konačnici imalo za rezultat ogroman rast stanovništva sa 19 miliona 1954. godine na 33 miliona 1976. godine. U jeku Bijele revolucije više od pola stanovništva Irana je bilo mlađe od 16 godina.

Bijela revolucija je donijela i velike pomake po pitanju problema ženskih prava. Žene su dobile pravo da glasaju, da budu birane, a također i pravo da sudjeluju u sudstvu, prvo kao advokati, a kasnije i kao sudije. Zakon o zaštiti porodice iz 1967. godine je ograničio ekskluzivno pravo muškarca na razvod; zabranjena je poligamija, a granica za stupanje u brak je podignuta na petnaest godina. Hidžab je, s druge strane, potisnut iz javnih institucija i gotovo eliminisan.

²⁵ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 134.

Ovako velike promjene su prouzročile izuzetno kompleksnu klasnu strukturu; na samome vrhu je bila viša klasa, uski krug povezan za dinastijom Pahlavi. Tu je ubrajana sama kraljevska porodica, vladini službenici, visoki vojni činovnici te veliki poduzetnici i industrijalci koji su bili direktno povezani sa dvorom. Gotovo cjelokupan kapital u Iranu je pripadao njima. Neki su potekli iz starih zemljoposjedničkih porodica, dok su drugi tu dospjeli preko dvorskih veza. Srednji sloj je formiran iz dvije prilično različite klase, jedna je bila tradicionalna sitna trgovačka buržoazija, a drugu su činili moderni i uglavnom fakultetski obrazovani uposlenici. U srednju klasu je spadala i ulema, uglavnom zbog starih i tradicionalnih veza sa bazarom i trgovinom. Termin inteligencija koji je prethodno poistovjećivan sa višom srednjom klasom, društvenim promjenama je dobio sasvim drugo značenje; kasnije se uglavnom odnosio na intelektualce, pisce, novinare, umjetnike i profesore.

Urbana radnička klasa je brojala oko trideset procenata ukupne radne snage, većina je bila zaposlena u metalskoj, naftnoj ili rudarskoj industriji.²⁶ Znajući kako najveća opasnost od socijalističkih ideja dolazi upravo od ove klase, režim je pokušao da njome vlada bez da im da mogućnost političkog djelovanja. Simbolična prava poput prava na minimalnu platu, sitnog procenta od ukupne dobiti ili rješavanje problema međuradničkih pitanja, trebala su biti dovoljna da drže pod kontrolom ovu klasu. Propaganda je trebala da dokaže da je država uvijek na strani radnika pa je tako simbolično prvi račun u novoosnovanoj Radničkoj banci²⁷ otvorio Šah lično.²⁸ Dobar dio ove klase su činili siromašniji seljaci koji nisu posjedovali zemlju, svoje mjesto pronalazili u divljim naseljima koja su nicala u blizini velikih gradova. Najveći priliv migranata sa sela je bio u Teheranu; grad je sa oko milion i po stanovnika 1954. godine, dosegao 5.5 miliona 1979. godine. Na kraju Bijele revolucije, 46% stanovništva je živjelo u gradovima.²⁹ Promjene je doživjelo i seljaštvo – oni koji su iskoristili zemljišne reforme su bili u povoljnoj poziciji, dobili su relativno velike posjede koje su iznajmljivali, a oni koji se nisu uspjeli okoristiti reformama, bili su prisiljeni zakupljivati zemljište, raditi kao stočari ili nadničari u obližnjim gradovima.

²⁶ *Workers and Revolution in Iran*; 25.

²⁷ Bank Refah osnovana je 1960. kao nekomercijalna banka koja bi pružala osnovne usluge iranskim radnicima.

²⁸ *The State and Revolution in Iran*; 46.

²⁹ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 139.

Dok je Šah insistirao na modernizaciji države, u isto vrijeme je tražio u dalekoj prošlosti sponu između svoje i vladavine drevnih vladara. To je značilo ponovno pisanje historije u kojoj je dinastija Pahlavi direktno povezana sa drevnom Perzijom, a u toj verziji historije, islam je igrao prilično malu i beznačajnu ulogu. Kako bi ovjekovječio tu reinterpretaciju, Šah je odlučio da organizuje spektakularnu ceremoniju u kojoj bi se proslavile mitske dvije i po hiljade godina Perzijskog carstva. Određeno je da se ceremonija održi na jugoistoku Irana, na mjestu gdje je nekada bila prijestolnica Kira Velikog. Svečanost je počela 15. oktobra 1971. a kako je navedeno u službenom saopćenju, svjetskim liderima i vladarima je omogućeno da se pridruže Šahu u proslavi trideset godina njegove vladavine i deset godina od početka Bijele revolucije.³⁰ Ceremonija je bila nevjerovatno raskošna i ekstravagantna. Najcjenjeniji gosti su bili smješteni u pedeset izuzetno luksuznih šatora. Ti šatori su bili klimatizirani te je svaki imao po dvije luksuzno ukrašene spavaće sobe. Podignuta je i posebna carska dvorana za primanje u kojoj je Šah primao goste i u kojoj su održavane grandiozne svečane večere. Za ovu priliku dopremljeni su najcjenjeniji evropski kuhari, a servirana najbolja francuska jela i vina. Prema nekim procjenama, ovaj luksuz je koštao oko tri stotine miliona dolara. I dok je Šah sa zvanicama uživao u svečanosti, za obične Irance je pristup bio strogo zabranjen, a u tome ih je i fizički sprječavala ograda duga nekoliko desetina metara koja je okruživala samu lokaciju.

Socijalne napetosti

Velike društvene promjene su proizvele tenzije na više frontova. Primarno se učeterostručio broj pripadnika klasa koje su u prošlosti predstavljale najveći izazov za dinastiju Pahlavi, a to je urbana radnička klasa i inteligencija. Njihov gnjev je dodatno pojačan ukidanjem i zabranom svih organizacija preko kojih su mogli isticati svoja prava u periodu interregnuma, u prvom redu organizovanih sindikata, nezavisnih novina i političkih stranaka. Paralelno s tim, agrarna reforma je lišila prava seoske velikaše koji su tradicionalno imali velika imanja i posjede; istini za volju, mnogi nezavisni seljaci su dobili zemljište, ali dobar dio nije uspio dobiti minimalne obradive površine potrebne za preživljavanje, stoga se većina uputila u gradove, gdje su ubrzo postali nepredvidiva politička snaga. I tako je Bijela revolucija, primarno osmišljena kako bi svojom pojavom spriječila crvenu revoluciju, ustvari utabala put drugoj – Islamskoj revoluciji.

³⁰ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*; 49.

Režim je pokušao praktimirati neokapitalističku tvorevinu, takozvanu „kapajuću ekonomiju“. Prema toj teoriji, bogatstvo bi se postepeno trebalo spuštati od samog vrha države, pa sve do najnižih slojeva, odnosno, samoga dna hijerarhijske ljestvice. U slučaju Irana, to se trebalo realizovati tako da se bogatstvo stečeno od trgovine naftom, prenese na elitu usko povezanu s dvorom, koja bi tim novcem trebala proširivati postojeće kapacitete i stvarati nove u vidu fabrika, kompanija i poljoprivrednih dobara. Nije iznenađenje da to u praksi nije išlo takvim putem; naprotiv, dovelo je i do još većeg jaza među društvenim slojevima. Pedesetih godina 20. stoljeća, Iran je po nejednakosti rasporedbe dohotka bio među lošijim državama trećeg svijeta, a sedamdesetih je bio svrstan među najgore na cijelome svijetu.³¹ Državne agencije za statistiku nikada nisu objavljivale potpune podatke; ipak, uz pomoć nekoliko procurjelih dokumenata iz perioda od 1973. do 1975. godine, došlo se do podataka da najbogatijih 20% stanovništva posjeduje čak 63% ukupnog godišnjeg dohotka. Podaci su pokazali da je produbljen i jaz između potrošnje urbanog i ruralnog stanovništva. Socijalna nejednakost je bila najbolje vidljiva u Teheranu – na sjeveru grada su u svojim skupocjenim vilama živjeli bogati, dok su siromasi živjeli u barakama izgrađenim u divljim naseljima, gdje su bili uskraćeni za osnovne javne usluge poput gradskog prijevoza. Prema izvještajima iz Pentagona, naftni bum je doveo nejednakost i korupciju do tačke ključanja.³²

Veliki ekonomski bum je prouzročio ogromno nezadovoljstvo među stanovnicima Irana jer je visoko podigao ljestvicu očekivanja koja nisu ni približno ostvarena. Ostvareni su određeni koraci naprijed u zdravstvenom i obrazovnom sistemu, ali u isto vrijeme Iran je imao jedan od najgorih stopa mortaliteta na cijelom Bliskom Istoku i poraznu cifru broja doktora po pacijentu. Nepismeno je bilo 68% odraslih, a osnovnu školu je završavalo tek svako treće dijete. Svega 30% onih koji su se odlučili na visoko obrazovanje je ostajalo u Iranu, tako da je sedamdesetih godina ozbiljan problem postao i odliv mozgova, a prva upotreba tog termina se upravo veže za ovaj slučaj. Činjenica je da je u ovom periodu više iranskih doktora bio u New Yorku nego u bilo kojem drugom iranskom gradu izuzev Teherana.³³

³¹ Podaci Međunarodne organizacije rada, Ženeva, 1972. g.

³² Izvještaj A. Mansura pod nazivom „Križa u Iranu“ iz 1979. godine.

³³ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 142.

Bijela revolucija je pojedinim farmerima omogućila dobivanje zemlje, zadruga, traktora i đubriva, ali isto tako, selo je samo po sebi ostalo netaknuto. Većina seljaka je dobila malo ili nimalo zemlje. Sela i dalje nisu imala osnovne životne uslove poput struje, vodovoda, škola i cesta. Iako se režim ideološki snažno protivio bilo kakvim socijalističkim principima, slijedili su istu ekonomsku politiku kao i većina komunističkih država. Nametnutim otkupnim cijenama za poljoprivredne proizvode, otvoreno su vršili favoriziranje urbanog sektora, prije svega industrijskog. Ukidanje podsticaja je potpuno ugušilo domaću proizvodnju, pa je tako Iran od zemlje koja je bila respektabilan izvoznik prehrambenih proizvoda postao ovisnik o uvozu hrane. Sedamdesetih godina na uvoz hrane se trošilo približno milijardu dolara.

Veliki priliv novca je, pored stvaranja velike razlike između bogatih i siromašnih, također produbio razliku između prijestolnice i provincije. Iako je u Teheranu živjelo tek 20% od ukupnog broja stanovništva, apsolutna većina državnih službenika je bila upravo stacionirana u glavnom gradu. Slična stvar je bila i sa sjedištima kompanija i fabričkim postrojenjima. Cjelokupni javni život u Iranu se svodio na Teheran. Glavni grad je unatoč problemima poput prenaseljenosti, zagađenja i visokih cijena smještaja postao oaza nade za sve one koji su bježali sa sela u potrazi za boljim životom. Britanski ekonomist Frances Fitzgerald je odlično sumirao disparitet i razočarenje u iranskom društvu: „U biti, Iran je u gorem stanju nego država poput Sirije koja nije imala ni naftu ni političku stabilnost. Razlog svemu tome je to što Šah nikada nije poduzeo ozbiljan korak za razvoj... Državno bogatstvo se troši na privatne automobile, a ne na autobuse, na potrošačku robu, a ne za javno zdravstvo, za plate vojnih lica i policije, a ne na prosvjetne radnike.“³⁴

³⁴ Frances Fitzgerald, *Giving the Shah Everything He Wants*, Harpers, November 1974.

Islamska revolucija

Političke napetosti

Socijalne tenzije su ubrzano radikalizirale političku situaciju čiji predvodnici nisu bili samo inteligencija i savremena srednja klasa nego i ulema i tradicionalna srednja klasa. Glavni pokretači novih političkih snaga su bile dvije natprosječno karizmatične figure – s jedne strane, doktor Ali Shariati, francuski izobražen sociolog koji je bio izuzetno popularan među studentima, a s druge ajatolah Ruhollah Homeini. Za mnoge Homeini nije bio samo lider revolucije nego i *faqih*, čuvar vjere, osnivač koncepta *velayat-e Faqih* – temelja buduće Islamske Republike. Za neke je, međutim, istinski ideolog islamske revolucije bio upravo Shariati.

Ali Shariati je bio tipičan predstavnik nove generacije inteligencije koja je potjecala iz srednjih slojeva. Rođen je u Khorasanu, u porodici manjih zemljoposjednika. Kroz svoj život često je isticao svoje skromne provincijske korijene. Njegov otac je u državnim školama podučavao Kur'an, te je otvoreno podržavao Mosaddeqa tokom naftne krize te je zbog toga njegova porodica često bila na meti neistomišljenika i optuživani su za tajno podržavanje vehabizma ili čak babizma. Završivši učiteljsku akademiju, Ali Shariati je počeo raditi kao seoski učitelj, a zatim se odlučio da izučava arapski i francuski jezik na mešhedskom univerzitetu. Prevodi sa arapskog djelo „Abu Zarr: Bogobojazni socijalista“, biografiju jednog Poslanikovog ashaba³⁵. U ovoj knjizi se po prvi put iznosi teza da je Abu Zarr zapravo bio preteča socijaliste i inicijator jedne takve ideje. Shariatijev otac je jednom prilikom rekao da je njegov sin od trenutka kada je pročitao Abu Zarrovu biografiju, počeo slijediti njegove principe sve do svoje smrti, a u narodu je bio prozvan iranskim Abu Zarrom.³⁶

Svoje političko i akademsko djelovanje je intenzivirao dobivši državnu stipendiju na Univerzitetu u Sorboni. Podučavali su ga, između ostalih, marksistički sociolog Georges Gurvitch i orijentolozi Louis Massignon i Henry Corbin, inače veliki zaljubljenici u islamski misticizam. Preveo je

³⁵ Jedan od prvih ljudi koji su primili Islam; posebno je cijenjen u šijitskoj tradiciji zbog ranog suprotstavljanja budućem halifi Muaviji.

³⁶ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 143.

Massignonovu knjigu o Salmanu³⁷ kojeg je opisao kao „prvog muslimana, prvog šiiju i prvog Iranca koji se borio u ime Imama Alija.“ Shariati je učestvovao i na demonstracijama za nezavisnost Alžira i Konga na kojima je bio i brutalno pretučen. Pisao je nekoliko članaka za Konfederaciju iranskih studenata, organizaciju proizašlu iz zabranjenih stranaka Tudeh i Nacionalnog fronta. U tom periodu je preveo na perzijski mnoga djela marksističkih i revolucionarnih autora.

U Iran se vratio 1965. godine, te je narednih deset godina proveo držeći predavanja u Mešhedu i Teheranu, u čuvenim salama instituta *Husseinieh-e Ershad*³⁸ koju su finansirali islamski filantropi. Njegovi govori su doživjeli ogromnu popularnost te su prenošeni kako putem letaka i pamfleta tako i putem kasetnih audio snimaka. Kasnije su njegovi govori objavljeni u pisanom izdanju od trideset i pet tomova. Na vrhuncu svoje popularnosti je uhapšen, te je bio prinuđen napustiti zemlju. Nakon nepune dvije godine provedene u Engleskoj, preminuo je u 44. godini života pod nerazjašnjenim okolnostima, a mnogi su opravdano posumnjali na umiješanost SAVAK-a. Ime Shariati je tada bilo prepoznatljivo u svakom iranskom domu, a svi njegovi radovi su imali jednu zajedničku crtu: suštinu i osnovnu vodilju šiizma su prikazivali kao revoluciju i borbu protiv feudalizma, imperijalizma i kapitalizma, odnosno, svakog oblika tlačenja.

Prema Shariatiju, poslanik Muhamed nije samo poslan da objavi novu religiju, nego i da utaba stazu prema jednom socijalnom utopijskom društvu bez klasnih razlika. Imam Ali se nije pobunio protiv ranih halifa samo zbog uzurpacije položaja, nego zbog njihove izdaje prvobitnog cilja koji su kompromitovali svojom željom za moći. Imam Husein nije ubijen na Kerbeli samo zbog sudbine, nego svoje gorljive želje da sačuva pravu suštinu islama. Isto tako smatrao je da je zadatak inteligencije ne samo da piše i promatra, nego i da aktivno uzima učešće u oživljavanju revolucionarnog islama. Dao je i nova značenja starim vjerskim terminima: *ummet* (zajednica) je socijalno društvo u kojemu traje stalna revolucija, *tawhid* (vjera u jednog Boga) podrazumijeva socijalnu solidarnost, *imamat* (vladavina imama) karizmatično rukovodstvo, *džihad* (napor usmjeren ka određenom cilju ili kako se prostije tumači „sveta borba“³⁹) borbu za slobodu;

³⁷ Salman al-Farsi, ashab poslanika Muhameda, prvi Perzijanac koji je primio Islam.

³⁸ perz. Husejnija upute.

³⁹ Klaus Kincler, *Verski fundamentalizam*, Clio, Beograd 2002; 82.

mudžahid (borac na Božijem putu) je revolucionar, a *šehid* (mučenik) je heroj revolucije; *kafir* (nevjernik) je pasivni posmatrač, *širk* (idolopoklonstvo) je političko potčinjavanje i, kao najvažnije, terminom *mostazafen* (krotki) je označio potlačene mase.⁴⁰ Također, paradigmu Kerbele je transformisao u moralnu lekciju o revolucionarnom samožrtvovanju. On je osmislio i dobro poznati slogan: „Svako mjesto je Kerbela, svaki dan Ašura, svaki mjesec muharrem.“⁴¹ Na Zapadu je ovo okarakterisano kao transformisanje vjere islama u političku ideologiju, što je rezultiralo pojavom termina poput politički islam i islamizam.⁴²

I dok je Shariati uglavnom svoj rad namijenio i usmjeravao ka inteligenciji, Homeinijevi proglasi su bili direktno upućeni ulemi, a posvećeni širokim narodnim masama.

Ruhollah Homeini je nakon završetka religijskih studija u Qomu nastavio da radi kao profesor, a ubrzo je stekao veliki ugled i autoritet te su na njegova predavanja dolazile stotine ljudi. Još na samim počecima je iskazivao nezadovoljstvo zbog vlasti i upućivao je kritike monarhiji. Kritike na račun vlasti su se dodatno intenzivirale nakon dolaska Muhameda Reze Pahlavija na tron. Tu se Homeini na neki način izolovao, jer je većina vjerskih autoriteta stala uz novog Šaha smatrajući da se određeni ustupci jedino mogu ostvariti zblizavanjem s vladarom. Proglašenjem za *merdžu*⁴³ 1961. godine, Homeini je faktički postao vodeća religijska figura u Iranu. Kulminacija kritika upućenih režimu desila se 3. juna 1963. godine kada je u svom govoru protiv Bijele revolucije Homeini javno osudio i prozvao Šaha. Dva dana nakon tog govora Homeini je uhapšen, a uslijedili su masovni trodnevni protesti na ulicama Teherana i Qoma. Režim je bio prinuđen na ulice poslati

⁴⁰ Ali Shariati, *Darsha-ye Islamshenasi (Lessons on Islam)*, Muslim Student Association, Houston, 1977; 99.

⁴¹ Kerbela je mjesto pogibije trećeg šiitskog imama, Husejna sina Ali ibn Ebi Taliba, unuka poslanika Muhameda. Dan njegove pogibije je označen nazivom Ašura, a obilježava se desetog dana prvog mjeseca (muharrem) hidžretskog kalendara.

⁴² Termin „islamizam“ je moderne konotacije dobio u francuskim akademskim krugovima kasnih 1970-ih i ranih 1980-ih godina. Iz francuskih se prenio i u engleske sredinom 1980-ih, a danas je uglavnom zamijenio termin „islamski fundamentalizam“. Više u: Martin Kramer, *Coming to Terms: Fundamentalists or Islamists?*, Middle East Quarterly, 2003; 65-77.

⁴³ Titula koja označava vrhovni šiitski autoritet, ajatolaha koji ima ovlasti da unutar okvira Islamskog prava donosi pravne odluke. Nakon Kur'ana, poslanika i imama, sljedeći najveći vjerski autoritet su *merdže*.

vojsku, a smatra se da je u sukobima ubijeno nekoliko stotina ljudi.⁴⁴ Upravo taj momenat izgrađuje Homeinija kao simbola iranskog nezadovoljstva i otpora.

Šahova odluka o potpisivanju ugovora sa SAD-om u oktobru 1964. godine kojom je dat politički imunitet svim američkim državljanima u Iranu, još jednom je uzburkala osjećanja te je opet u prvi plan izbio Homeini. U suštini, ova odluka je značila da ukoliko neki američki državljanin počini krivično djelo na tlu Irana nije dužan odgovarati pred iranskim nego američkim sudom. Ovo je Irance podsjetilo na stare kolonijalne zakone iz devetnaestog stoljeća kada su slična prava uživali Britanci. Homeini je odlučio da se ponovo obrati javnosti oštro kritikujući Šaha i ovu odluku nazivajući je izdajom Irana i iranskog naroda: „Iranski narod su sveli na nivo ispod američkog psa! Ako neko pregazi psa koji pripada Amerikancu bit će osuđen, a ukoliko obični američki kuhar pregazi Šaha, lidera države, niko nema pravo da se miješa u to.“⁴⁵ Nakon ovog govora Homeini je ponovo uhapšen, te je narednih pola godine proveo u zatvoru. Ubrzo je protjeran u egzil, prvo kratko u Tursku, a zatim na vlastiti zahtjev u Irak, u sveti grad Nedžef. U tom gradu je ostao dugih četrnaest godina, sve dok mu 1978. godine Saddam Hussein, tadašnji dopredsjednik Iraka, na zahtjev Šaha nije uskratio domaćinstvo. Saddam je čak ponudio Šahu i da likvidira Homeinija,⁴⁶ ali je Šah to odbio, ne iz humanih razloga, već zbog bojazni da njegovo ubistvo ne načini od Homeinija mučenika u očima naroda, što bi dodatno zakomplikovalo situaciju. Nakon odlaska iz Iraka, Homeini pomoću turističke vize odlazi u predgrađe Pariza, Neauphle-le-Chateau gdje ostaje do povratka u Iran.

Od svog preseljenja u Nedžef 1965. godine, radio je na prenošenju svog koncepta budućeg državnog i prvenstveno društvenog uređenja. Koristeći tradicionalnu interpretaciju da je Bog poslao poslanike i imame da vode zajednicu ka pravom putu te da su oni iza sebe ostavili šerijat kao uputu za slijeđenje tog puta, Homeini je smatrao da na čelu države trebaju biti oni koji najbolje tumače sam šerijat, odnosno da su potrebni lideri koji će voditi zajednicu ka pravom putu. Koncept *velayat-e faqiha* je do Homeinija imao isključivo vjersku premisu, ali je ipak njegovom interpretacijom njemu dat i svjetovni karakter – *mudžtahidi*, odnosno, tumači vjere, trebaju biti

⁴⁴ Brendan January, *The Iranian Revolution*; 44.

⁴⁵ Imam Khomeini, *Islam and Revolution: Writings and Declarations*, KPI, London 1981.

⁴⁶ *The Man Who Changed the World*, Dokumentarni film, BBC, Januar 2009.

islamska vlast. Bio je svjestan toga da će njegovi koncepti mnogima zvučati čudno i strano, prvenstveno zbog toga što su stoljećima razni monarhisti i imperijalisti činili sve kako bi manipulirali islamom i prilagodili ga svojim interesima i potrebama.⁴⁷

Homeinijeva borba protiv tradicionalizma nije stala s konceptom *velayat-e faqiha*; on je tvrdio da je monarhija *tagutska* pojava, tj. da je relikvija predislamskog paganskog doba. Navodio je često to da je poslanik Musa oslobodio narod od Faraona i da je poslanik Muhamed prokleo one koji sebe poput Faraona nazivaju *malek al-mamalek*,⁴⁸ što je poistovjetio sa izrazom *šah nad šahovima*, titulom koju su nosili u dinastiji Pahlavi. Umejade su svojim halifatom slijedili tradiciju Rimljana i Sasanida, a Imam Husejn je dižući barjak pobune pokušao osloboditi narod od monarhije. Prema Homeiniju, dužnost svakog muslimana je borba se protiv monarhizma i apsolutizma. Muslimani ne smiju saradivati sa njima, pribjegavati njihovim institucijama ili plaćati njihov birokratski sistem; naprotiv, trebaju i moraju ustati protiv tog sistema.

Preko dvanaest stoljeća šiitska ulema je tolerisala monarhiju prvenstveno zbog bojazni da će neki oblik revolta proizvesti veću nesreću. Homeini je raskinuo s tom tradicijom i odlučno se usprotivio svakom obliku pasivnosti. Javno je kritikovao režim i iznosio njegove političke, ekonomske i socijalne mane. Prozvao je Šaha za podržavanje Izraela protiv muslimanskog svijeta, njegovo svrstavanje na stranu Zapada tokom hladnoratovske podjele, potkopavanje značaja islama slijepim imitiranjem svega što dolazi sa Zapada, a također za favoriziranje kraljevske porodice, dvorjana i njihove rodbine. Optužio ga je i za protraćivanje državnih resursa na vojne potrebe, za namjerno uništavanje poljoprivrede koje je imalo za cilj da Iran pretvori u ovisnika o američkom uvozu hrane, za neuspijevanje da omogući većini stanovnika osnovne potrebe poput školovanja, vode, struje i zdravstvene zaštite, te nesposobnost za organizovano rješavanje stambenog pitanja, što je dovelo do pojave ogromnih divljih naselja, za nepostojanje zaštite bazara i domaćih trgovaca od nelojalne strane konkurencije i, za kraj, za usložnjavanje problema gradskog stanovništva, ponajprije kriminala, alkoholizma, ovisnosti o drogama i prostituciji.⁴⁹ Mnoge Homeinijeve izjave su kasnije postale slogani revolucije:

⁴⁷ Homeini, *Islamska Vlast (Velayat-i-faqih)*, Međunarodna politika, Beograd 1990.

⁴⁸ ar. kralj nad kraljevima

⁴⁹ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 147.

- *Islam pripada ugnjetavanima (mostazafin), a ne ugnjetavačima (mostakbarin).*
- *Islam predstavlja one koji žive u kolibama (zaghehnesin), a ne one koji žive u palačama (kakhnesin).*
- *Siromašni daju živote za revoluciju, dok bogati sve čine da je zaustave.*
- *Potlačeni svijeta, osnujte stranku potlačenih!*
- *Ni Istok, ni Zapad, samo – islam.*
- *Mi smo protiv i kapitalizma i feudalizma – mi smo za islam.*
- *Islam će ukloniti klasne podjele.*
- *Islam je potekao iz masa, a ne od bogatih.*

Sredinom sedamdesetih godina, tenzije između države i društva su doživjele vrhunac, a pokazatelji nezadovoljstva su bili više nego očigledni. Homeinijeve osude su bile sve glasnije, a pojedini njegovi sljedbenici su otvoreno zahtijevali promjenu državnog uređenja, tražili su da monarhiju zamijeni republika. U isto vrijeme, Sharietijeve ideje su se ubrzano širile među mlađom inteligencijom, a jedna grupa njegovih sljedbenika je oformila gerilsku organizaciju pod nazivom *Mojahedin-e Khalq*. Veliko buđenje je doživjela i sekularna opozicija, smatrali su da se lekcije trebaju biti naučene iz slučajeva oružanog otpora, poput onih u Alžiru, Vijetnamu, Kubi, Kini i latinskoj Americi. A 1971. godine nekadašnja omladina Tudeh partije i Nacionalnog fronta je osnovala svoju gerilsku formaciju *Fadayin-e Khalq*. Obje ove gerilske organizacije su u narednim godinama izvele seriju bombaških napada, racija, ubistava i pokušaja otmica članova kraljevske porodice. Konfederacija iranskih studenata u emigraciji je postala nezvanični forum opozicije, a svakog 7. decembra su na dan studenata održavani mitinzi širom Irana, sve u čast studenata koji su poginuli 1953. godine tokom protesta povodom dolaska tadašnjeg američkog dopredsjednika Niksona.⁵⁰ Režim je uzvraćao sa još više hapšenja, mučenja, ubijanja i prisiljenih priznanja.

Još jedan pokazatelj krize je bio i krah dvopartijskog sistema. Naime, na izborima 1974-75 je na sveopće iznenađenje, pobijedila partija Mardom koja je do tada bila deklarativno šahova opozicija, ali je neočekivano počela kritikovati sistem. Pobjeda opozicije – pa bila ona i deklarativna – uznemirila je Šaha ali i SAVAK. Glasine o Šahovom nezadovoljstvu su dobile dodatni polet kada

⁵⁰ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 149.

je lider partije Mardom poginuo u saobraćajnoj nesreći. Privid i lažna slika dvopartijskog sistema se, očigledno, raspala, a Šahu su bile potrebne drastične mjere.

Šahov jednopartijski sistem

Šah je napravio neočekivan rez u martu 1975. godine kada je rasformirao dvije postojeće stranke i s mnogo pompe obznanio početak djelovanja nove stranke, Partije preporoda (*Hezb-e Rastakhiz*). Šah je izdao proglas da će Iran ubuduće biti jednopartijska država, da će se svi aspekti političkog života obavljati preko partije, da je dužnost svakog stanovnika Irana da glasa i da bude član nove partije. Svi koji se kolebaju su sasvim sigurno komunisti ili izdajnici i kao takvi imaju izbor da idu u zatvor ili neku drugu državu, poželjno Sovjetski savez. Kada su evropski novinari dobro primijetili da se ovaj proglas drastično razlikuje od retorike koju je prethodno iznosio, Šah je gnjevno odgovorio da ga terminu kao što su demokratija ili sloboda govora ne zanimaju, te da ne želi imati nikakve veze sa njima.⁵¹ Prema dobro uhodanom principu, SAVAK je ubrzo iz svih biblioteka povukao čuvene Šahove memoare, gdje je u više navrata hvalio vrline višepartijskih sistema te iznosio prednosti istih u odnosu na one gdje je zastupljena samo jedna partija.

Partija preporoda je ubrzo počela sa radom. Izabran je politbiro sa Hoveidaom na čelu, a novoformljeni izvršni i centralni komiteti su popunjeni članovima starih partija. Objavljeno je kako će partija gajiti „demokratski centralizam“ – sintezu najboljeg iz socijalizma i kapitalizma; da će uspostaviti direktne veze između stanovništva i vlade, te da će pomoći Šahu da nastavi sprovedbu Bijele revolucije, koja je sada dobila novo ime: Šahova narodna revolucija. Istaknuto je kako Šah nije samo politički lider, nego duhovni vođa, učitelj i kormilar koji ne vodi samo izgradnju puteva, pruga i brana, nego i duše, srca i misli naroda. Sam Šah je istakao da se partija vodi principima Bijele revolucije te da ne postoji niti jedna zemlja na svijetu u kojoj su lider i narod bliži nego u Iranu i da ne postoji nacija na svijetu koji je dala svom vođi takav *carte blanche*.⁵²

Formiranje Partije preporoda je imalo više posljedica: za dvije se može reći da su bile proračunate i predviđene, dok je jedna bila potpuna katastrofa za režim. Prije svega, pojačana je državna

⁵¹ Frances FitzGerald, *Giving the Shah Everything He Wants*.

⁵² Intervju sa Šahom u Kayhan International, 10. novembar 1976. g.

kontrola nad urbanom radničkom klasom i seoskim zadrugama, a što je značajnije, ruka vlasti je pokušala prodrijeti tamo gdje se nijedna prethodna vlast nije usudila ići, do tradicionalnih srednjih slojeva, bazara i vjerskih službenika. Partija preporoda je stvarajući posebne bazarske branše rasformirala tradicionalnu esnafsku organizaciju koja je uživala stoljetnu autonomiju. Svi bazari su primorani ne samo da se pridruže novoosnovanoj Esnafskoj komori nego i partiji. Uvedena je odredba o minimalnoj plati za radnike u malim fabrikama, što je uključilo i bazarske radionice, a poslodavci su bili dužni da registruju uposlenike te da plaćaju redovne mjesečne doprinose. Bazare su trebale zamijeniti moderne državne tržnice koje su funkcionisale poput londonskog Convent Gardena. Šah je izjavio kako je protiv bazara jer su zastarjeli, loše ventilisani te isuviše „fanatični“. Osim toga, prostor oko turbeta Imama Reze, svetišta u Iranu oko kojeg je bio jedan od najprometnijih iranskih bazara i centar grada Mešheda, u potpunosti je srušen kako bi se, navodno, uljepšala slika grada.

Inflacija koja je pogodila zemlju krajem 1975. godine, dodatno je osnažila napad režima na bazare. Nametnute su fiksne cijene osnovnih životnih namirnica poput brašna, šećera i mesa, a bazare su preplavili takozvani „inspektorski timovi“ koji su trebali da unište profitere, varalice, škrtce i beskrupulozne kapitaliste. Veliki broj trgovaca je stradao po metodama SAVAK-a: neki su protjerani, a dobar dio je završio u zatvoru. Svaka porodica povezana s bazarima je imala barem jednu žrtvu „antiprofiterske“ kampanje. Bazari su se u potrazi za pomoći okrenuli svojim tradicionalnim saveznicima, ulemi.

Međutim, ni ulema nije prošla bez režimskih napada. Šah se, pored svega ostalog, proglasio i za duhovnog vođu, čime je namjerno zaobišao i degradirao tradicionalni kler koji je označen kao skup „crnih srednjovjekovnih reakcionara“.⁵³ Još jedan udar na religijske osjećaje je bilo i ukidanje solarnog hidžreškog kalendara i uvođenje novog imperijalnog kalendara. Uzeta je u obzir procjena da je Perzijsko carstvo staro dvije i po hiljade godina, na što je dodato još 35 godina vladavine Šaha Muhameda Reze, tako da je preko noći Iran prešao iz 1355. solarne hidžreške godine u 2535. imperijalnu godinu. Šah je naložio da posebni timovi izvrše uklanjanje svih oblika islamske literature koji nisu imali državni pečat. Literatura vjerskog karaktera je isključivo mogla biti izdavana od institucija pod kontrolom vlasti. Prošireni su kapaciteti i polja rada Teheranskog

⁵³ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 152.

teološkog fakulteta tako da bi što više studenata propovijedalo „istinski islam“; drugim riječima, režim je nastojao da nacionalizuje religiju.

Ubrzo je ulema žestoko reagovala protiv Partije preporoda, a najpoznatija *hawza*⁵⁴ u Qomu Fayzieh, u znak protesta je obustavila svoj rad. Oko 250 studenata pomenute *hawze* je prisilno regrutovano u oružane snage, a nedugo zatim je jedan od njih preminuo u zatvoru. Mnogi od vodećih *mojtaheda* su izdali fetve u kojima je Partija preporoda optužena da djeluje protiv konstitucionalnih zakona, interesa Irana i protiv principa islama. Homeini je, također, izdao fetvu da je Partija zabranjena (*haram*), te je pojasnio kako njeno stvaranje nije imalo samo za cilj uništenje bazara i poljoprivrednika nego uništenje Irana i islama u cjelini.⁵⁵ Nedugo nakon izdavanja fetve, SAVAK je uhapsio sve one koji su imali veze sa objavom iste, neki od njih su odigrali izuzetno bitne uloge u događajima koji su uslijedili. U historiji nije zapamćen slučaj kada je više vjerskih službenika bilo zatvoreno kao tada u Iranu.

Eskalacija bunta

Godine 1976. obilježeno je pedeset godina dinastije Pahlavi, a simbolično u jednom listu opozicije objavljen je članak pod nazivom „Pedeset godina izdaje“ u kojemu je budući predsjednik Islamske republike Abul-Hassan Bani-Sad iznio pedeset nedjela Šahovog režima. U niz ekonomskih, političkih, kulturoloških i socijalnih zločina uključeni su i vojni udari iz 1921. i 1953. godine, ali i nepoštivanje osnovnih državotvornih zakona, garantiranje kapitulacija Amerikancima, formiranje vojnih saveza sa Zapadom, ubijanje političkih protivnika, pucanje na demonstrante, prilagođavanje ekonomije strancima, „krađa“ islama i otimanje vjerskih ustanova, potkopavanje nacionalnog identiteta šireći ideju „kulturološkog imperijalizma“, koketiranje sa fašizmom propagirajući štovanje Šaha, rasizam, arijanizam i anti-arabizam, i, na koncu, formiranje jednopartijskog sistema čija je isključiva namjera bila apsolutna kontrola nad društvom.⁵⁶

Pritužbe o stanju u Iranu od 1977. godine počinju prodirati u vanjski svijet i sve više zaokupljati pažnju svjetske javnosti. To je bio produkt blagog popuštanja totalne policijske kontrole, a Šah je

⁵⁴ Obrazovana ustanova koja za cilj ima potpuno životno obučavanje vjerskih dužnosnika; organizacija institucije je najslabija sjemeništa.

⁵⁵ R. Khomeini, „Proclamation“, *Mojahed*, br. 29, mart 1975.

⁵⁶ „Fifty Years of Treason“, *Khabarnameh*, br. 46, april 1976.

to učinio nakon što se Jimmy Carter u sklopu svoje predsjedničke kampanje dotakao pitanja ljudskih prava u cijelome svijetu, između ostalog i u Iranu. Carter je bio prinuđen dotaći se tih pitanja zbog toga što su neki svjetski poznati mediji poput londonskih *The Sunday Times* pisali o mučenju, torturi i masovnom hapšenju, ali u većoj mjeri i zbog pritiska internacionalnih organizacija za ljudska prava, International Commission of Jurists i Amnesty International-a koji je označio Iran kao jednog od najgorih kršitelja ljudskih prava u svijetu. Pod takvim okolnostima, Šah je obećao ICJ-u dopuštanje ulaska Crvenog krsta u zatvore, te mogućnost da strani advokati prate suđenja, amnestiju za manje bitne političke protivnike i to da civilima bude suđeno u javnim sudnicama sa mogućnošću biranja vlastitog pravnog zastupnika. Iako skromni, ovi ustupci su otkrili mnoge rupe u režimskom sistemu i razotkrili njegovu fasadu. Šah je dao ove koncesije vjerovatno smatrajući da će lahko obuzdati oluju, i samog sebe je obmanuo smatrajući da ima apsolutnu podršku javnosti. Hvalisao se predstavnicima ICJ-a da su protiv njega isključivo nihilisti.

Ovakvo lagano otvaranje je omogućilo opoziciji da snažnije digne svoj glas. U jesen 1977. godine, struja sačinjena od pripadnika srednje klase te advokata, sudija, akademika, novinara, studenata, trgovaca i bivših političkih predstavnika, u nizu biltena i manifesta je otvoreno denuncirala Partiju preporoda. Komešanje je kulminiralo u oktobru. Naime, u organizaciji obnovljenog Udruženja pisaca i njemačkog Goethe House, deset noći zaredom su održavane večeri poezije u blizini teheranskog Mašinskog fakulteta. Pisci, svi dobro poznati disidenti, žestoko su kritikovali režim, a posljednje noći su se kritike preselile na ulice gdje se ogromna masa sukobila sa policijom. Proširile su se glasine da je jedan student smrtno stradao, a sedamdeset ljudi je zadobilo povrede, te je više od stotinu sudionika uhapšeno. Protesti su se nastavili u narednim mjesecima, a vrhunac je bio 7. decembra, na nezvanični dan studenata. Svim uhapšenim je suđeno na civilnim sudovima gdje su dobivali lakše kazne ili oslobađajuće presude. To je bio jasan znak za sve ostale, uključujući i studente u Qomu.

Situacija se pogoršala u januaru 1978. godine kada je list pod državnom kontrolom *Ettela'at* iznenadio senzacionalnom objavom kojom je označio Homeinija i ulemu u cjelini kao „crne reakcionare“ koji koketiraju sa feudalizmom, imperijalizmom i, naravno, komunizmom. Izneseno je niz laži koje su se ticale Homeinija, poput onih da je vodio raskalašen život u mladosti, da se odavao vinu i mističnoj poeziji, te da ustvari uopće nije Iranac nego Indijac čiji je otac porijeklom

iz Kašmira. Naredna dva dana studenti u Qomu su zauzeli ulice, bazari su zatvoreni, a podršku su tražili od vodeće uleme konkretno ajatolaha Shariatmadarija. Uslijedio je marš na policijsku stanicu gdje su se ubrzo sukobili sa organima vlasti. Režim je iznio podatak da su u „tragediji“ izgubljena dva života, dok je opozicija ustvrdila da je u masakru ubijeno sedamdeset studenata i da je još oko pet stotina povrijeđeno. Sukobi su nastavljeni narednih trinaest mjeseci, a sam režim je, želeći demonstrante prikazati kao islamske fanatike, tvrdio da je razlog protesta godišnjica odluke Reze Muhameda o otkrivanju žena. Studenti, ustvari, u svojim zahtjevima uopšte nisu navodili pomenuti razlog – oni su tražili izvinjenje za objavljeni članak, puštanje političkih zatvorenika, ponovno otvaranje zabranjenih *hawza*, slobodu govora, posebice štampe, obustavu fizičkih napada na studente u Teheranu, obustavu veza sa imperijalnim silama, dopuštenje da se Homeini vrati u Iran te raspuštanje Partije preporoda po hitnoj proceduri.⁵⁷

Nakon incidenta u Qomu, ajatolah Shariatmadari je zatražio od naroda da četrdesetog dana nakon što su pale prve žrtve obustavi sve svoje redovne poslove, te da cijela nacija tog dana bude u džamijama. Incident u Qomu je bio okidač za proteste koji su održavani svakih 40 dana, od kojih su tri bila posebno značajna. Prvi, sredinom februara, doveo je do velikih nasilnih sukoba u mnogim gradovima, posebno u Tabrizu, Shariatmadarijevom rodnom gradu. Režim je upotrijebio tenkove i helikoptere kako bi preuzeo kontrolu nad gradom. Drugi, krajem marta, prouzročio je ogromnu materijalnu štetu u Jezdu i Isfahanu. Šah je otkazao privatno putovanje kako bi lično preuzeo kontrolu nad policijskim snagama. Treći protest, u maju, uzdrmao je 24 grada. U Qomu su policijske snage narušile nepovredivost doma ajatolaha Shariatmadarija gdje su ubili dva studenta koja su u njegovom domu potražila sklonište. Vlasti su objavile da je u protestima nastradalo 25 osoba, dok je opozicija tvrdila da je ta brojka deseterostruko veća.

Tenzije su dodatno podignute sa dodatna dva izolovana krvoprolića. Dana 19. avgusta, na godišnjicu vojnog udara iz 1953. godine, veliki požar je zahvatio kino u radničkoj četvrti Abadana, a živote je tragično izgubilo oko 400 žena i djece. Javnost je za tragediju optužila lokalnog policijskog komesara koji je u prethodnom zaduženju naredio pucanje na demonstrante u Qomu početkom januara iste godine. Nakon zajedničke dženaze koja se odvila izvan grada, oko deset hiljada članova rodbine i prijatelja je umarširalo u grad uzvikujući parolu „Smrt šahu, smrt

⁵⁷ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 158.

Pahlavijevima!“ Prema pisanju *Washington Posta*, demonstranti su poslali jasan znak da Šah mora da ide.⁵⁸ Ono što iznenađuje je da su mnogi bliski dvorskim krugovima optužili SAVAK za požar, bilo je očigledno da su decenije nepovjerenja uzele svoj danak.

Drugo krvoproliće se desilo 8. septembra na samom kraju mjeseca ramazana, neposredno nakon Šahovog proglašenja policijskog sata. Šah je zabranio sva javna okupljanja, uhapšeni su svi predstavnici opozicije, a za vojnog guvernera Teherana je postavljen izuzetno ratoboran general. Oko stotinu hiljada demonstranata je izašlo kako bi dali podršku ajatolahu Homeiniju.⁵⁹ Komandosi su opkolili demonstrante na Jaleh trgu u centru Teherana zahtijevajući da se razidu. Kada je to odbijeno, vojne snage su započele neselektivnu paljbu. Osmi septembar je postao poznat kao „Crni petak“. Evropski novinari su pisali da su se demonstranti našli ispred streljačkog voda, a da je iza vojske ostao pravi pokolj. Ovim činom je žrtvovana i svaka mogućnost kompromisa. Prema pisanju britanskog *The Guardian*a, požarom u Abadanu i incidentom Crnog petka se stvorio konačan i nepremostiv jaz između Šaha i javnosti.⁶⁰ Crni petak je odnio 84 žrtve, a narednih dana otpočeli su štrajkovi – od škola i univerziteta, naftne industrije, bazara, privatnih tvornica, banaka, željeznica, vladinih ureda pa sve do samog vrha državne administracije, uključujući Organizaciju za plan i budžet. Kompletan Iran je stupio u štrajk.

Vojska je do tragedije Crnog petka bila pod potpunom kontrolom i naredbom Šaha. Ali u posljednjim mjesecima Šahove vlasti, ajatolah Homeini koji je imao ulogu islamskog poglavara naroda, tražio je od vojske da napuštaju kasarne i izađu iz šahove vojske. Homeinijeva politika je bila to da odvoji vojsku od Šaha, a u svojim obraćanjima je insistirao na tome da su oni „naša braća“ te da je iranski narod u sukobu samo s monarhijskom vlašću. Navodio je da vojska treba da štiti narod i zemlju te da čuva državu sigurnom, a da je Šah vojsku protiv svakog zakona potčinio sebi zarad interesa monarhije. Ovakva politika je nagonila i sam narod da ne ulazi u sukob s

⁵⁸ W. Branigin, „Abadan Mood Turns Sharply Against the Shah“, *Washington Post*, 26. avgust 1978.

⁵⁹ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*; 59.

⁶⁰ J. Gueyras, „Liberalization is the Main Casualty“, *The Guardian*, 17. septembar 1978.

vojskom nego da im čak poklanja cvijeće. Takvim metodama je narod uspio uspostaviti povjerenje i prisne odnose s vojskom i takođe pridobiti na svoju stranu policijske i žandarmerijske snage.⁶¹

Svoju novostečenu snagu opozicija je pokazala 11. decembra 1978. godine na dan Ašure. Opozicionari koji su govorili u ime Homeinija postigli su sa vladom određeni dogovor: vlada je pristala da vojne snage izmjesti iz centra Teherana, a opozicija je pristala da maršira unaprijed dogovorenim rutama, te da ne uzvikuje slogane koji su direktno usmjereni protiv ličnosti Šaha. Tog prijelomnog dana, četiri mirne kolone su se zajedno okupile i preplavile Shahyad trg u zapadnom Teheranu. Strani dopisnici su procijenili da je na skupu bilo preko dva miliona ljudi. Na mitingu su poklicima određeni glavni ciljevi: formiranje Islamske Republike, povratak Homeinija, raskid veza sa imperijalnim silama te implementacija socijalne zaštite za potlačene mase. *The New York Times* je pisao kako je poruka bila jasna i glasna: vlada više ne može održati red – jedino što jeste u njenoj mogućnosti je da bude nijemi posmatrač te da vlast prepusti vjerskim liderima.⁶² Snaga naroda i njihova poruka da Šah mora da ide, bila je jača od bilo kojeg pucnja. Mnogi su ovaj skup označili kao *de facto* referendum.

Šahov kraj

Postalo je jasno da Šah više nema nikakvu kontrolu nad državom; čak mu je i predsjednik SAD-a Jimmy Carter poslao poruku u kojoj ga moli da napusti Iran. Šah je zatražio da mu vlasti SAD zagarantuju azil, što je i prihvaćeno. No Carterovi predstavnici i Šah nisu imali istu percepciju onoga što je dogovoreno. Šah je vjerovao da će se situacija odviti kao i pedesetih godina kada je privremeno napustio Iran i našao privremeno utočište u Italiji. Smatrao je da će se nakon određenog vremena situacija primiriti i da će se vratiti na tron, a za vrijeme svog boravka u azilu bi održavao stalne razgovore sa predstavnicima senata i Bijele kuće u kome bi planirali plan za njegov povratak. Američki dužnosnici su uvidjeli da trenutna situacija ne može biti privremena i prolazna, nego da je konačno rješenje da Šah bude zamijenjen. Njihov plan je bio da izgrade veze sa pobjedničkom stranom ma koja god ona bila. Šah nije bio smješten u Washington nego na zapadnu obalu, u kalifornijske vile na Palm Springsu. Pogrešno su pretpostavili da će uklanjanjem šaha

⁶¹ Iz intervjuja Hosseina Alaeia, visokog iranskog vojnog oficira u ostavci za online informativni portal *Shafaqna* (khabaronline.ir/detail/275715/weblog/alaei%20hosein)

⁶² R. Apple, „Reading Iran’s Next Chapter“, *The New York Times*, 13. decembar 1978.

pomoći novoj iranskoj vladi. Dana 16. januara 1979. godine, Šah i njegova supruga Farah su zauvijek napustili Iran. Neposredno prije odlaska Šah je za premijera postavio Bakhtiara, na aerodromu je saopćio da odlazi na privremeni odmor te da je zemlja sigurna u premijerovim rukama. Posljednje mjesec svog života Šah je proveo u potrazi za azilom, a posljednju životnu bitku je izgubio od raka 27. jula 1980. godine.⁶³

Kako je vijest o Šahovom odlasku objavljena, istog trenutka u Teheranu je zavladao erupcija oduševljenja. Šahove statue su uništene, a ulice su bile preplavljene slavljenicima koju su nosili postere Homeinija i naslovnice novina na kojima je pisalo „Šah je otišao!“ Međutim, u pozadini velikog slavlja, krila se velika neizvjesnost: preko 3000 godina je Iran bio monarhija i bila je nepoznanica ko ili šta će naslijediti Šaha. Premijer Bakhtiar je pokušao ispuniti vakuum i uspostaviti ponovni red. Obznanio je da će vlast preuzeti konstitucionalni oblik vlade, a ubrzo je rasformirao ozloglašeni SAVAK i raskinuo diplomatske veze sa Izraelom. Narod je zahtijevao povratak Homeinija, a Bakhtiar je pod izlikom da će njegov povratak prouzročiti dodatne nemire, tražio od Homeinija da ostane u Francuskoj do ponovne uspostave reda i mira. Javnost nije odustajala od svojih zahtjeva te su opstruirali funkcionisanje vladinih organa, a mase su ponovo izašle na ulice tražeći da Bakhtiar da ostavku.

Dvije sedmice nakon što je Šah napustio Iran, 1. februara Homeini se vratio iz egzila. Oko tri miliona ljudi ga je dočekalo na teheranskom aerodromu Mehrabad. U narednih deset dana odvio se niz događaja koji je kasnije prozvan *Daheye Fajr*, u doslovnom prevodu Dekada svitanja.⁶⁴ Po samom dolasku, Homeini je zatražio helikopter kako bi posjetio groblje Behešt-e Zahra, posljednje počivalište desetina hiljada šehida koji su dali živote za revoluciju. Četvrtog februara u Behabahanu su pripadnici iranskih zračnih snaga održali protest u znak podrške Homeiniju i revoluciji. Nekoliko dana poslje sedmog februara, Homeini je u razgovoru sa predstavnicima kurdske zajednice istakao da je neophodno jedinstvo šiitskog i sunnitskog ogranka islama, a istog dana je hudžetulislam⁶⁵ Aboulfazl Shakouri pročitao rezoluciju u kojoj je u ime naroda i uleme proglašeno rasformiranje monarhije, parlamenta i Bakhtiarove vlade. Osmog februara oficiri

⁶³ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*; 66.

⁶⁴ U Iranu se svake godine u ovom periodu održava niz svečanosti i mitinga, a jedan od događaja koji se redovno održava je i Fajr internacionalni filmski festival, najveći filmski festival u Iranu.

⁶⁵ Vjerska titula koja je ispod ranga ajatolaha.

iranskih zračnih snaga su posjetili Homeinijev dom i dali prisegu revoluciji. Posljednji *coup de grâce* se odvio od 9. do 10. februara kada su regruti i operativci podržani od strane *Fadayin*-a i *Mojahedin*-a krenuli na položaje carske garde u zračnoj bazi nedaleko od trga Jaleh. Ipak, vrhovni štab je objavio da je neutralan te su se njihove snage povukle u kasarne. *Le Monde* je izvještavao da trg Jaleh tada podsjećao na Parišku komunu, posebno kada su mase provalile u oružarnice i zaposjele oružje.⁶⁶ Teheranske novine su objavile da je oružje podijeljeno svima od desetogodišnjaka do sedamdesetogodišnjih penzionera.

Posljednji čin drame se desio 11. februara, revolucionari su ponovo bili na ulicama, a svi viši vojni zapovjednici su proglasili neutralnost te se vojska potpuno povukla sa ulica. Izgubivši podršku vojske, Bakhtiar je istog dana dao ostavku te napustio državu, a time je pobjeda revolucionara bila konačna.⁶⁷ Tu večer je Teheranski radio objavio historijski proglas: „Ovo je glas Irana, glas istinskog Irana, glas Islamske Revolucije.“ Nakon dva dana uličnih borbi dovršeno je uništenje 53 godine duge dinastije i preko 2500 godina stare monarhije. Sva tri stuba dinastije Pahlavi su urušena: vojska je imobilizirana, birokracija se pridružila revoluciji, a institucija šahovog patronata je potpuno osramočena. Pokazalo se da je glas naroda mnogo snažniji od šahove monarhije.⁶⁸

Revolucionarna vlada

Primarni zadatak nakon zbacivanja Šaha bilo je formiranje novog ustava koji bi zamijenio postojeći iz 1906. godine. U opticaju su bila dva buduća uređenja države – jedan je bio Homeinijev koncept *velayat-e faqiha*-a, a drugi je predlagao novoizabrani premijer Mehdi Bazargan, a ugledao se na De Gaulleov model pete republike, državu koja bi bila islamska u imenu, ali demokratska u sadržini. Homeini nije imao za cilj potpuno demontiranje državnih struktura koje bi samo po sebi dovelo u pitanje legitimitet revolucionarne vlasti pa je tako podržao Bazargana i njegov ministarski kabinet koji je bio sačinjen od članova Liberalnog fronta i sekularnog Nacionalnog fronta. Posljednjih dana revolucije, Homeini je u Teheranu formirao Revolucionarni savjet i Centralni komitet (*Komiteh*), a osnovna namjena tih organa je bilo nadgledanje privremene Bazarganove

⁶⁶ P. Balta, „L’action decisive des groupes de guerilla”, *Le Monde*, 13. februar 1979.

⁶⁷ 11. februar odnosno 22. bahman po iranskom kalendaru, u Iranu se obilježava kao Dan pobjede Iranske revolucije. Diljem zemlje se obilježavaju mitinzi i marševi a centralna svečanost se održava u Teheranu.

⁶⁸ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 162

vlade. U Teheranu je, odmah nakon pada Šaha, oformljen Revolucionarni tribunal, koji je zamijenio lokalne revolucionarne sudove. Osnovan je i Centralni džamijski ured u Qomu koji je imao zadatak da postavlja imame koji predvode džumu,⁶⁹ što je prvi put u historiji Irana da to čini jedna vjerska institucija, jer su prethodno postavljani isključivo od strane političkih struktura.

U martu 1979. godine država se pripremala za veliki referendum koji bi definitivno odredio buduće uređenje Irana. Referendum je pružio priliku narodu da se izjasni da li je za Islamsku republiku ili ne. Postojale su određene struje koje su zagovarale i treću, opciju demokratske islamske republike, no to je odbijeno. Homeini je sam izjavio da se naziv „demokratski“ treba izbjegavati, jer je on kovanica Zapada i nema nikakvo uporište u islamu. Dodao je i da islamu ne trebaju nikakvi pridjevi tog oblika, oni su suvišni jer je islam sam po sebi savršen.⁷⁰ Referendum je održan 1. aprila, a rezultat je pokazao da je 99% glasova bilo za Islamsku republiku.⁷¹ Izlaznost na referendum je bila izuzetno dobra: od 21 miliona ljudi sa pravom glasa, 20 miliona je dalo svoj glas. Referendum je bio dobar temelj za izbore održane u avgustu 1979. godine u kojima su birani predstavnici za *Majles-e Khebragan* (Vijeće eksperata). Izabrani predstavnici su odmah prionuli na kreiranje novog islamskog ustava.

Konačan rezultat je bio kombinacija Homeinijevog *velayat-e faqeh*-a i Bazarganove francuske republike; zajedno su bile ukomponovane božanske odredbe i ljudska prava. Dokument ustava sadrži 175 članova, a još 40 amandmana je dodato nakon smrti Homeinija. Ustav treba da bude na snazi sve do dolaska Mehdijsa.⁷² U preambuli dokumenta je istaknuta posvećenost vjeri u jednog Boga, božanskoj pravdi, Kur'anu, Sudnjem danu, poslaniku Muhamedu, dvanaestorici imama i *velayat-e faqih*-u. Istaknuto je i odlučno protivljenje svakom obliku autoritarizma, kolonijalizma i imperijalizma. Uvodni članovi ustava su definisali termine poput Vrhovni vođa, Vrhovni fakih,

⁶⁹ *perz.* emam jum'eh – imam koji predvodi džuma namaz; njihov značaj i utjecaj se ogleda u tome što se džuma u iranskim gradovima obavlja isključivo na jednom mjestu na kojem se sedmično okupljaju svi vjernici.

⁷⁰ O. Fallaci, „Interview with Homeini,” New York Times, 7. oktobar 1979.

⁷¹ Hido Bišćević, *U ime Alaha*, Naprijed, Zagreb 1990; 96.

⁷² U šijskom učenju, jedina vjerska i politička vlast pripada imamima iz potomstva poslanika Muhameda. Nakon smrti jedanaestog iz loze imama 874. g. počinje vladavina skrivenog imama, Mehdijsa koji u islamskom učenju ima status obećanog Mesije čiji se povratak među ljude očekuje kao konačna uspostava božanske pravde i blagostanja na Zemlji. Islamska vlast predočena u konceptu *velayat-e faqiha* u principu je vremenski ograničena do dolaska Mehdijsa.

Vođa revolucije, Osnivač Islamske Republike, Predvodnik potlačenih te Imam islamskog Ummeta. Homeini je proglašen za doživotnog Vrhovnog vođu, a određeno je da će nakon njegove smrti, novog lidera odabrati Vijeće eksperata. Ustav je definisao i novu zastavu, zadržan je tradicionalni iranski trikolor, a dodani su novi, islamski motivi.

Jasno su određene ovlasti i dužnosti vrhovnog vođe. Njegov zadatak je bio da usmjerava Islamsku Republiku, da nadgleda implementaciju zvanične politike, da bude posrednik između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Također, kao vrhovni komandant mogao je proglašavati rat i mir, narediti mobilizaciju oružanih snaga te u takvim vanrednim okolnostima postavljati njihove zapovjednike. Ipak, ustavom je izričito navedeno da vrhovni vođa odgovara pred zakonom Islamske Republike kao i svi ostali građani Irana. U ustav su uvedeni i mnogi demokratski principi. Opšte biračko tijelo, uključujući ovoga puta i žene, tajno i direktno je biralo predsjednika, članove parlamenta (*Majles*), provincijske i lokalne namjesnike kao i zastupnike u Vijeću Eksperata. Predsjednik se bira svake četiri godine uz maksimalno dva mandata, predsjedava svojim kabinetom, postavlja ministre, ambasadore, guvernere i direktore glavnih državnih firmi. On je odgovoran za godišnji budžet te sprovedbu unutrašnje i vanjske politike.⁷³

Majles, odnosno, parlament se, također, bira svake četiri godine. Zastupnici imaju ovlasti da se upliću u sva državna pitanja, da potvrđuju ili odbacuju predsjednikov odabir ministara, oni također odobravaju sve zajmove, budžete i međunarodne ugovore. Ukoliko se oformi dvotrećinska većina, parlament može uputiti na referendum amandmane na ustav. *Majles* je na početku brojio 270 zastupnika uz mogućnost odredbe na dodatno proširenje za koju bi bio potreban nacionalni cenzus.⁷⁴ Priznate su religijske manjine; Armenci, Asirci, Zoroastrijanci i Jevreji imaju zagantovana mjesta u parlamentu. Na nižem nivou se biraju mjesna vijeća koja imaju zadatak da pomažu lokalnim guvernerima i načelnicima. Zastupnici su dobili naziv *shoura*,⁷⁵ a ubačeni su u ustav na zahtjev organizacija *Mojahedin* i *Fadayin*.

⁷³ Detaljan prikaz političke strukture IR Iran u prilogu na stranici 41.

⁷⁴ Vladimir Ajzenhamer, Politički eksperiment koji traje: Politički sistem Islamske Republike Iran, *Azijske sveske*, br. 1, 2012. god.; 12.

⁷⁵ Termin proizašao iz radničkih savjeta u Rusiji i Iranu tokom revolucija iz 1905-1906.

Na samom kraju, ustavom je svim stanovnicima Irana, bez obzira na njihovu rasu, etnicitet, porijeklo, spol i vjerezakon, zagantovano osnovno ljudsko i građansko pravo na slobodu, pravo na slobodno izražavanje, štampu, civilno ogranizovanje, te prava na pisanje peticija i demonstriranje. Svi stanovnici su jednaki pred zakonom, imaju pravo na žalbu i nepristrasno suđenje, a bilo koji oblik nasumičnog hapšenja, mučenja, policijskog nadgledanja ili prisluškivanja je isključen i nedozvoljen. Svi optuženi su uživali *Habeas corpus*, a zakonom je definisano da je svako nevin dok se ne dokaže bez svake sumnje njegova krivica. Ustav je i obvezao vlast da sve čini kako bi omogućila građanima pogodnosti poput penzije, naknade za nezaposlene, invalidnine, mogućnosti pristojnog stanovanja, medicinske njege te besplatnog osnovnog i srednjeg obrazovanja. Obećana je i borba protiv nezaposlenosti, siromaštva, monopolizma, poroka te svih oblika neravnopravnosti uključujući i onu između spolova. Nacionalna ekonomija je kategorisana u državni i privatni sektor, državnom su pripale velike kompanije a ostatak uključujući poljoprivredu i laku industriju je pripao privatnom sektoru. Svaki oblik privatne svojine, ukoliko je stečena legalnim putem, bio je dozvoljen.⁷⁶

Ovakvim prijedlogom ustava pojedini nisu bili zadovoljni, a situacija se dodatno zakomplikovala kada je Jimmy Carter omogućio Šahu azil i boravak u SAD-u. To je bio povod da se bez znanja Homeinija skupina od 400 studenata kasnije prozvana „Sljedbenici imamovog puta“ popne preko zidova američke ambasade i otpočne čuvenu talačku krizu. Studenti su bili uvjereni da je ambasada ustvari CIA-in štab koji sprema novi državni udar poput onoga iz 1953. godine. Kako su kasnije pojedini studenti navodili na ovaj čin su se odlučili jer revolucija sama po sebi nije bila samo protiv Šaha, nego i protiv SAD-a.⁷⁷ Ovaj incident je ponovo doveo Iran na naslovnice svjetskih medija, a premijer Bazargan je zbog nemogućnosti da riješi krizu, dao ostavku. U jeku krize, prijedlog ustava je poslan na referendumsko glasanje. Referendum je održan 2. decembra, dva dana nakon Ašure. Homeini je prije održavanja referenduma upozorio da svaki oblik nejedinstva daje Amerikancima snagu da napadnu Iran. Iako se nije u potpunosti slagao sa prijedlogom ustava Bazargan je pozvao sve svoje pristalice da izađu na referendum i daju glas podrške novom ustavu, jer je alternativa po njegovom mišljenju bila anarhija. Iranci su ponovo izašli na referendum a rezultat je bio jasan, 99 posto birača je glasalo za novi ustav.

⁷⁶ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 167.

⁷⁷ *Iran 1979: Legacy of a Revolution* (dokumentarni film), Al Jazeera English, avgust 2009.

Učvršćivanje republike

Islamska Republika se očuvala, iako je u svjetskoj javnosti bila široko rasprostranjeno uvjerenje da je njen nestanak neposredan i neizbježan. Između ostalih, politička emigracija je imala tendencije, koje su kod nekih prisutne i danas, tako da se i najmanji pokazatelj nezadovoljstva poput štrajka, protesta ili nekog glasa neslaganja okarakteriše kao neosporan dokaz skorašnjeg kraha i propasti islamske vlasti. Ono što je uslijedilo, bio je najteži test za opstanak Republike.

Nakon povremenih razmjena vatre, u septembru 1980. godine otpočela je totalna invazija iračke vojske na Iran. Rat koji započinje Saddam Hussein pod izgovorom da Iran podstiče nemire u Iraku i pobunu šiitskog dijela stanovništva, imao je za cilj iskoristiti organizacijski vakuum u iranskoj vojnoj organizaciji.⁷⁸ Saddamovi izvori su bili bivši iranski dužnosnici koji su ga pogrešno informisali o stanju u državi; oni su vlastite stavove pripisali narodu i iznijeli su tvrdnje da je iranski narod većinski protiv Homeinija i nove vlasti, te da je to bio pravi trenutak za intervenciju i instaliranje nove vlasti koja bi bila kompaktibilna sa iračkim interesima. Saddamov plan je bio da zauzme naftom bogatu pokrajinu Khuzestan. Osvajanjem ove pokrajine bi, pored očigledne ekonomske dobiti, poboljšao i geografski položaj zbog znatno većeg teritorija koji izlazi na obalu Perzijskog zaljeva. Sadamov režim se prevario te je umjesto očekivane podrške prouzročio potpuno suprotnu reakciju, a to je bilo potpuno jedinstvo i kohezija u iranskim redovima. Iako je Irak na svojoj strani imao moderno naoružanje, bolju vojnu organizaciju te podršku mnogih stranih sila, Iran je imao puno veće ljudske kapacitete te izuzetno izraženiji motivacioni i moralni moment.⁷⁹ Iranska vojska je potisnula Iračane van granica u maju 1983. godine uz slogane „Rat, rat sve do pobjede“ i „Put do Jerusalema vodi preko Bagdada“. Iranci su pribjegli taktici rovovskog ratovanja sličnu onoj iz Prvog svjetskog rata. Rat je potrajao dugih osam godina, a žrtve su bile ogromne, prema zvaničnim podacima oko 160 000 Iranaca je poginulo u borbama, 10 000 je stradalo od posljedica ranjavanja i trovanja otrovnim gasovima, a oko 30 000 su ostali trajni invalidi.⁸⁰

⁷⁸ Stephen C. Pelletiere, *The Iran-Iraq War : chaos in a vacuum*, Praeger, New York 1992; 30.

⁷⁹ Bišćević, *U ime Alaha*, Naprijed; 200.

⁸⁰ Iran Times, 23. september 1988.

Zanimljivo je da je na strani Iraka učestvovala i jedna grupa iranskih boraca. Nekada opoziciona organizacija *Mojahedin-e Khalq* nezadovoljstvo zbog nedovoljnog zastupljenja u novoj vlasti odlučila je pokazati terorističkim napadima na institucije Islamske Republike. Najozloglašeniji napad se desio 28. juna 1981. godine kada su u napadu na prostorije Islamske republičke stranke ubijena 73 iranska funkcionera. Nešto kasnije u augustu je ista teroristička grupa izvršila napad u kojem su ubijeni premijer Javad Bahonar i predsjednik Ali Rajai.⁸¹ U bijegu od zakona većina pripadnika organizacije se premjestila u Francusku, a ubrzo u Irak gdje im je gostoprimstvo ukazao Saddam Hussein. Uz obećanje da će oni činiti novu vlast u Iranu kada Irak pobjedi u ratu, MEK-ovci su sa 7000 boraca stali na stranu Iraka te uzeli učešće u završnim ratnim dejstvima uključujući i posljednju veću bitku poznatu kao operacija *Mersad*.⁸² U pomenutoj operaciji Iranske snage su potpuno potukle *Mojahedin-e Khalq* i označile kraj ozbiljnijeg vojnog djelovanja te formacije.

U toku rata revolucionarne milicije su transformisane u punopravne vojne snage nazvane *Sepah-e Pasdaran-e Enqelabi* (Revolucionarna garda). Garda je dobila vlastito ministarstvo te je brojala oko 120 000 ljudi uključujući i manje zračne i pomorske snage. Nova vlast je zadržala veliku većinu predrevolucionarnog vojnog kadra uz određeno čišćenje viših činovničkih položaja. Regularne oružane snage su brojale 370 000 vojnika, a sve je rukovođeno iz Ministarstva rata koje je ponovo nazvano Ministarstvo odbrane. Raspušten je SAVAK i imperijalna garda, a njihovo mjesto su zauzeli novoformljeno Ministarstvo obavještajnih poslova i Snaga Kudsa (Jerusalema) formirana od oko 2000 do 5000 posebno odabranih članova Revolucionarne garde. Sveukupno, oružane snage su brojale oko pola miliona ljudi.⁸³ Rat je proširio državu i u drugim aspektima. Ministarstvo ekonomije je osiguralo bonove za siromašne koji su im omogućili osnovne životne namirnice. Također je ministarstvo uvelo kontrolu cijena, nacionalne rezerve i striktno ograničenje uvoza. Izvršeni su naponi kako bi se nacionalizovala cjelokupna vanjska trgovina. Ministarstvo industrije je preuzelo sve fabrike koje su napuštene od strane poduzetnika usko povezanih s Pahlavijima. Prema tadašnjem pisanju teheranskih novina, Iran je napustilo oko 177 milionera koji su sa sobom odnijeli milione dolara državnog novca. Dobar dio njih su bili nekadašnja aristokracija, koja je revolucijom potpuno eliminisana. U konačnici, država je preuzela oko dvije

⁸¹ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 181.

⁸² Kaveh Farrokhi, *Iran at War: 1500–1988*, Osprey Publishing, Oxford 2011; 414.

⁸³ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 176.

hiljade fabrika koje su nastavile sa radom kako njihovi uposlenici ne bi ostali bez posla, iako je većina fabrika poslovala u minusu. Ministarstvo pravde je proširilo svoj domet na svaku granu sudskog sistema, od samog Vrhovnog suda, preko regionalnih pa sve do lokalnih i revolucionarnih sudova. U starom sistemu šerijatskih sudova, posljednju riječ su imali lokalni sudovi, no sada je sve bilo u rukama centralne vlasti.

Nova vlast je pored proširenja ministarstava osnovala i proširila postojeće državne fondacije i organizacije. Fondacija potlačenih koja je bila „nasljednik“ Fondacije Pahlavi, skoro je udvostručila svoje finansijske kapacitete, prvenstveno zbog konfiskacije dvorske imovine. Zbog rata s Irakom, fondacija je svoj naziv proširila u Fondacija potlačenih i invalida. Pored ove fondacije osnovane su i nove koje su uglavnom imale za cilj pomaganje porodicama pogođenim ratnim dešavanjima. Ponovo su uspostavljeni i dobri odnosi s bazarima i ponovo je formirana tradicionalna esnafska komora kojoj su vraćene sve prethodno ukinute ovlasti. Pored toga, Homeini je ponovo naglasio značaj privatne imovine u islamu, te napomenuo da je po ustavu privatnom sektoru zagarantovana posebna uloga u ekonomiji. On je 1981. godine objavio Deklaraciju u osam tačaka koja naređuje svim stepenima vlasti da poštuju svaki oblik privatne imovine pojedinca, uključujući nekretnine i pokretnu imovinu, kuće, trgovine, radionice, farme i fabrike.⁸⁴

Promjene su se desile i na selu; iako nije postavljen gornji prag za posjedovanje zemlje, veliki broj posjeda je ostao napušten, a takva konfiskovana zemljišta su dodijeljena seljacima bezemljašima. Više od dvije stotine hiljada seljaka je dobilo zemlju, uglavnom u regijama Gurgan, Mazanderan, i Khuzestan. Vlast je pomagala seljacima na više načina: podignute su fiksne cijene otkupa poljoprivrednih proizvoda što je kasnije rezultovalo da država postane potpuno nezavisna od uvoza žitarica; pokrenuta je velika infrastrukturna kampanja; uloženi su veliki naponi da se selo potpuno opismeni; skoro sva sela su dobila puteve, struju i pristup vodi, a dobar dio je dobio i savremene domove zdravlja. Ovakav pristup, koji se nastavio i u narednoj dekadi, transformisao je seljake u farmere. Ubrzo su seljaci pored osnovnih potreba imali pristup i svim modernim potrošačkim dobrima poput radija, frižidera, telefona i televizije. Ključni pokazatelj velikih i pozitivnih

⁸⁴ R. Homeini, „Eight Point Declaration“, *Ettela'at*, 16. decembar 1981.

promjena na selu jeste podatak da je do 1979. godine prosječan seoski životni vijek bio 56 godina, a na kraju stoljeća se povećao na 70 godina.

Beneficije je ostvarila i radnička klasa. Četvrtina godišnjeg državnog budžeta je određena za subvencioniranje siromašnog dijela stanovništva. Direktno je subvencionirana hrana, a indirektno struja, voda i sanitarije. Oformljen je radnički savjet, a odobren je i novi zakon o radu koji je omogućio mnoga prava radnicima, poput maksimalno 6 radnih dana, 48 radnih sati sedmično, plaćen rad petkom kao i dvanaest neradnih dana godišnje (državni praznici). Radnički savjet je publikovao list *Kar va Kargar* (Rad i Radnik) te redovno organizovao godišnje prvomajske mitinge. Koliku transformaciju je doživjela država najbolje pokazuju statistički podaci. Procenat djece koja redovno pohađaju školu je porastao sa 60% na 90%, stopa smrtnosti među novorođenčadi je pala sa 10% na 2,5%, godišnji rast stanovništva je dosegao rekordan procenat što je rezultovalo da sa 35 miliona stanovnika 1976. godine to postane 50 miliona 1989. godine. Najfascinantniji podatak je da se broj pismenih udvostručio, to je značilo da prvi put u historiji Irana gotovo cjelokupno stanovništvo uključujući i manjine poput Kurda, Azera, Gilanaca i Mazendarana, zna da čita i piše na perzijskom jeziku.⁸⁵

Potpisivanjem primirja u avgustu 1988. godine okončan je Iransko-irački rat, a taj čin – koji je Homeini usporedio sa ispijanjem otrova – nije samo označilo kraj rata, nego i završetak jednog neizvjesnog perioda po mladu republiku. Sigurnosna situacija se stabilizovala, a građani su konačno mogli uvidjeti sve dobrobiti koje je revolucija donijela. Na vanjskopolitičkom planu su ostvareni veliki pomaci, uspostavljene su diplomatske veze sa mnogim zapadnim državama, a ambasade Kanade, Francuske i Velike Britanije su ponovo počele sa radom. Na Olimpijskim igrama u Seulu 1988. godine, učestvovala je prvi put Islamska republika predvođena s dvadeset i devet takmičara. U zemlji su prvi put nakon revolucije otvorena kina, a u teheranskoj koncertnoj dvorani ponovo su se svirala djela Mozarta i Beethovena.

Definitivni kraj revolucionarne epohe za Iran nastupio je smrću Homeinija 3. juna 1989 godine, a lider Islamske revolucije je u oporuci napisao: „Narod mora znati da odlazak jednog sluga ne može nikako uništiti čelični bedem naše nacije. Postoje i veći i časnije sluga koje su na usluzi vama.“⁸⁶

⁸⁵ Abrahamian, *A History of Modern Iran*; 180.

⁸⁶ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*; 92.

Ovim riječima Homeini je želio poručiti da je siguran da republika ide pravim putem te da je dovoljno ojačala da se može suprotstaviti svim izazovima koje vrijeme donosi. Za Homeinijevog nasljednika izabran je Ali Khamenei, a uprkos stalnim opstrukcijama koje dolaze sa Zapada, Iran je nastavio svoj ekonomski, društveni i svaki drugi napredak koji je evidentan sve do dan danas, trideset godina nakon revolucije.

Zaključak

Odmah nakon što je Mosaddeq od *majlesa* dobio mandat za formiranje vlade, pristupio je procesu nacionalizacije naftnih resursa. U nizu radikalnih rezova u organizaciji države i ekonomije, ključni korak je bilo osnivanje Nacionalne iranske naftne kompanije koja je preuzela svu imovinu Anglo-iranske naftne kompanije. Tim korakom otvoren je put za niz drugih reforma koje su rezultovale slabljenjem pozicije Šaha. Najveći udarac za režim je bilo umanjenje značaja vojske koja je bila uvijek glavni oslonac dinastije Pahlavi. Ovaj kratki period Mosaddeqove vlasti prozvan je Crvenom revolucijom, između ostalog i zbog bezrezervne podrške naroda Mosaddequ. Šah je bio prisiljen otići u azil i izgledalo je kao da je konačno došao kraj monarhističkog režima. Ipak, Britanija nije dozvolila da tako lahko bude eliminisana iz Irana.

Nakon što je Mosaddeq odbio nastaviti surađivati i dijeliti naftni profit s Britancima, odlučeno je da se novi premijer i njegova vlada pod svaku cijenu moraju ukloniti. Državni udar koji su organizovali MI6 i CIA 19. avgusta 1953. godine, uklonio je Mosaddeqa i vratio Šaha na čelo države. Iako je sve bilo iscenirano da izgleda kao narodni puč, u Iranu je bilo jasno ko stoji iza svega. Pod izgovorom da je Mosaddeq, zapravo, sovjetski igrač, po prvi put su se u unutrašnju politiku Irana umiješale i SAD. Legitimitet monarhije je među Irancima dobrano uzdrman, a Šah je doživljen kao marioneta zapadnih sila. Antagonizam između naroda i Šaha će trajati sve do njegovog konačnog odlaska iz Irana.

Nakon puča, Šah je poduzeo odlučan korak da spriječi ponavljanje slučajeva poput onog s Mosaddeqom. Suptilnim promjenama ustava napravio je sistem u kojem je on sam ovlašten za odabir premijera, tako da je do kraja svoje vladavine premijere birao isključivo Šah. Piramida vlasti je dalje bila organizovana tako da je premijer birao ministre, a oni svoje savjetnike. Tako je Šah osigurao da među vladajućim strukturama ne postoji nikakvo razilaženje niti bilo kakav vid otpora. Tome je dodatno doprinijelo zabranjivanje svih političkih partija koje su učestvovala u Mosaddeqovoj vladi.

Učvršćivanje veza sa zapadnim silama dovelo je do toga da Iran postane drugi najveći izvoznik nafte na svijetu. Ogromnim prilivom novca su se samo okoristili krugovi bliski kraljevskoj porodici, dok u životima običnih građana nije bilo nikakvih pomaka. Dodatno osiguranje

stabilnosti režima je bilo i osnivanje ozloglašene obavještajne službe SAVAK koja je gušila i sprječavala svaki oblik suprotstavljanja vlasti. Kao konačnu mjeru predostrožnosti Šah pokreće niz reforma koje naziva Bijelom revolucijom. Ovim korakom je Šah nastojao iskoristiti novopribavljena ekonomska sredstva za dodatno jačanje države i vlastite pozicije. Određeni napredak je bio vidljiv: povećao se broj škola i obrazovnih ustanova, a unaprijeđen je i zdravstveni sektor. Međutim, pozitivne pomake koje ostvaruje Bijela revolucija okusili su samo rijetki, a većina prihoda od nafte se i dalje trošila na luksuz te skupocjeno naoružanje. Umjesto na novoformiranu elitu blisku dvoru, Bijelom revolucijom Šah udara na tradicionalni trgovački i ulemanski sloj. To izaziva suprotnu reakciju kod stanovništva – umjesto zbližavanja s vlašću, narod se primiče upravo ulemi. Ono što je prouzročila Bijela revolucija bilo je širenje vidika kod stanovništva – tek je tada bilo jasno koliko je drastična razlika između jako malog broja bogatih i većine koja je siromašna.

U ovom periodu pojavljuju se dvije figure koje će biti glas pobune protiv šahovog režima. Prva je doktor Ali Shariati, francuski izobražen sociolog koji je svojim karizmatičnim predavanjima zadobio simpatije studenata i mnogih obrazovanih građana Irana. On je na svoj način uspio povezati islam i socijalizam te se smatra istinskim ideologom Islamske revolucije. Druga ličnost je bio sam lider Islamske revolucije, ajatolah Ruhollah Homeini. On je nakon završetka vjerskih studija u Qomu počeo raditi kao profesor gdje je stekao veliku popularnost, a pažnju javnosti je privukao oštrim kritikovanjem Šaha što svoj vrhunac dostiže 1964. godine kada zbog pritiska režima biva primoran napustiti Iran.

Serijski protesta počinje u januaru 1978. godine. Državne novine su žestoko napale Homeinija, prozivajući ga antipatriotom, reakcionarom, optužujući ga da je u mladosti vodio nemoralan život te da Homeini nije pravi Iranac. Odgovor na to je bio veliki protest studenata u Qomu u kojem je uslijed nasilnog odgovora režima, stradalo na desetine sudionika. Protesti su, potom, održavani svakih četrdeset dana te su se proširili na sve veće iranske gradove. Bili su redovno popraćeni krvavim odgovorom režima, a najozloglašeniji je bio protest na tzv. Crni petak. To je bio okidač za masovni štrajk koji je potpuno paralizirao državni sistem. Svu silu otpora narod je pokazao u decembru 1978. godine kada se na protestima u Teheranu pojavilo više od dva miliona ljudi. Šahov državni i vojni aparat se potpuno urušio i više nije mogao ni na koji način utjecati na promjene.

Uvidjevši da Šah više nema nikakvog utjecaja na stanje u državi, SAD odlučuju da ga „puste niz vodu.“ Pod pritiskom predsjednika Cartera Šah napušta Iran, a za premijera postavlja deklarativnog opozicionara Bakhtaira. Javnost nije bila zadovoljena sitnim pomacima i tražila je da se Homeini vrati u Iran. Bakhtiar nije se mogao suprostaviti pritisku javnosti, te se 1. februara 1979. godine Homeini konačno vratio u domovinu.

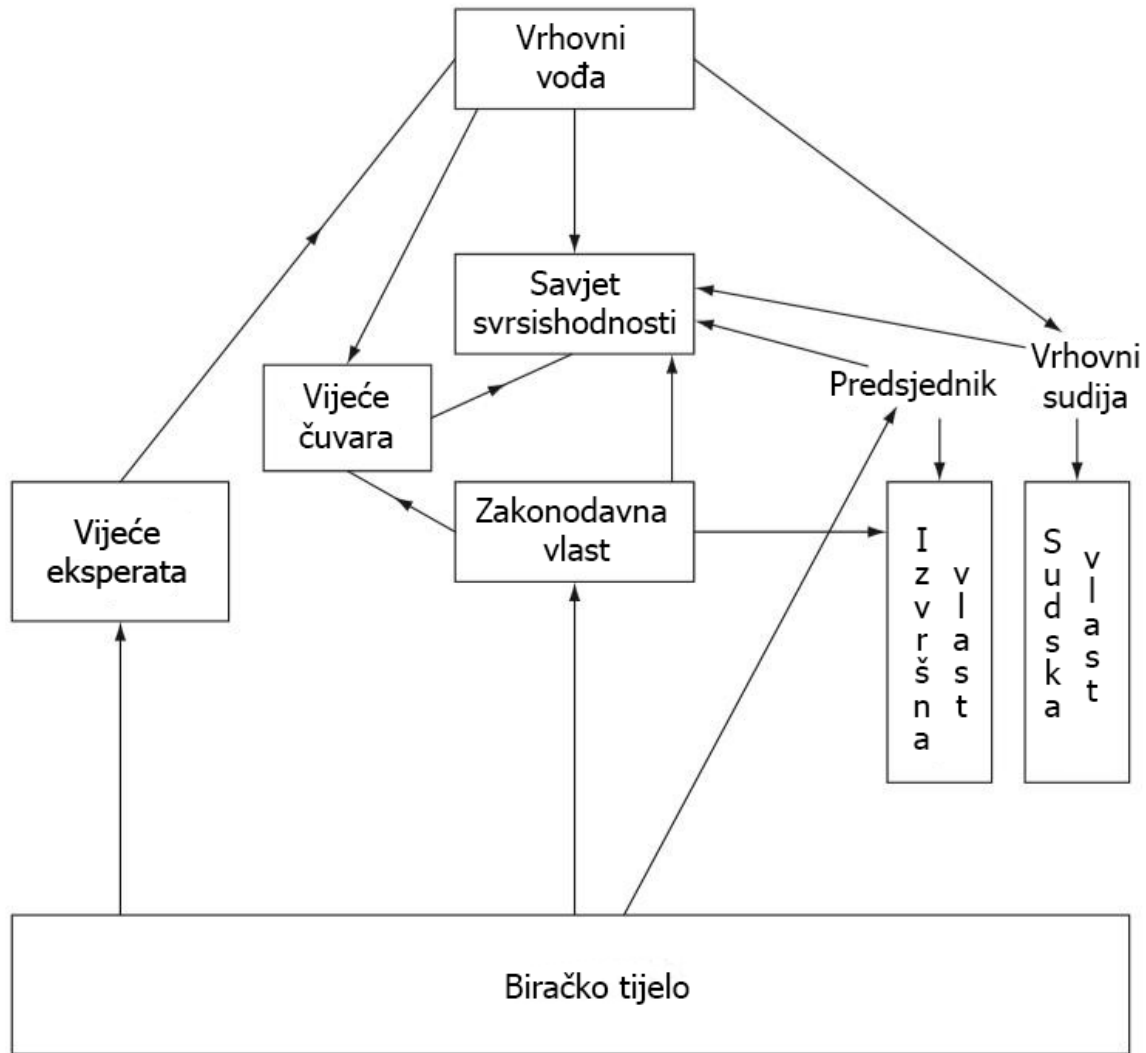
Ubrzo je formirana paralelna vlada, a za premijera je izabran Mehdi Bazargan. Nakon što je postalo evidentno da i de facto državu kontrolišu revolucionari, Bakhtiar je podnio ostavku. Ubrzano se radilo na formiranju novih institucija države. Na referendumu u martu 1979. godine, apsolutna većina je podržala Islamsku republiku. Sljedeći korak je bio formiranje ustava, za konačni oblik izabrana je kombinacija Homeinijevog *velayat-e faqiha* i koncepta treće francuske republike.

Događaj koji je izazvao velike kontroverze bila je opsada američke ambasade nakon koje je uslijedila talačka kriza koja je ponovo dovela Iran u žižu svjetske javnosti.

Veliko iskušenje za novu republiku je bila iračka invazija na Iran u kojoj je Saddam Hussein htio iskoristiti vakuum u vojnim strukturama i okupirati naftom bogatu pokrajinu Khuzestan. Ipak, 1983. godine iračke trupe su potisnute iz Irana premda se rat nastavio sve do 1988. godine i potpisivanja konačnog primirja. U toku rata formirane su mnoge institucije koje su osnažile državu, a nije zanemariv ni faktor kohezije naroda koji je pokazao neupitnu odanost državi.

Revolucija je donijela velike promjene po iransko društvo. Nacionalizovane su sve napuštene fabrike, a sva zaplijenjena imovina je ravnopravno raspoređivana. Uvedene su i pogodnosti za najsiromašniji sloj stanovništva tako da su svi imali pravo na bonove koji su im omogućavali osnovne životne namirnice. Reformisan je sudski i obrazovni aparat. Život na selu je, također, doživio velike promjene: veliki broj bezemljaša je dobio zemlju, a na selo su stigle sve pogodnosti savremenog života, tako da su preko noći seljaci postali farmeri. Na polju vanjske politike situacija se postepeno normalizovala, tako da su uspostavljeni diplomatski odnosi sa većinom zapadnih država. Islamska republika Iran i danas, trideset godina nakon revolucije, uprkos stalnim opstrukcijama i sankcijama i dalje napreduje u svim segmentima, od ekonomskog, naučnog, diplomatskog pa sve do demografskog. U modernom svijetu gdje su tradicionalno i moderno stalno u sukobu, Islamska republika, kao proizvod jedne uspješne revolucije, predstavlja izuzetak i pokazatelj da je ta dva naizgled dijametralno različita pojma ipak moguće spojiti.

Prilozi

Grafički prikaz političke strukture Islamske Republike Iran

Karta Islamske Republike Iran sa označenim žarištima u toku Islamske revolucije

Hronologija Iranske revolucije

1951.

28. april – Mohammed Mossadeq izabran za premijera.

1952.

21. juli – Veliki protesti u znak podrške Mossadequ protiv Šahove vlasti.

1953.

19. avgust – Državni udar orkestriran od strane SAD-a koji rezultira zbacivanjem sa vlasti premijera Mossadeqa.

1963.

26. januar – Šah pokreće reformski program nazvan Bijela revolucija.

3. juni – Ajatolah Homeini javno kritikuje Šaha i program reformi, nakon čega ubrzo biva uhapšen.

5. juni – Masovne demonstracije u Qomu i Teheranu.

1964.

26. oktobar – Žestok odgovor Homeinija na kapitulacije američkim državljanima u Iranu kojima su Amerikanci de facto postavljeni iznad državnih zakona.

4. novembar – Homeini biva uhapšen i poslan u egzil.

1971.

15. oktobar – Velika svečanost u Persepolisu povodom 2500 godina Perzijskog carstva.

1975.

3. mart – Šah uvodi jednopartijski sistem te formira Partiju preporoda.

1977.

19. juni – Smrt opozicionog aktiviste i ideologa revolucije Alija Shariatija.

10. oktobar – Večeri poezije u organizaciji Goethe instituta koji ubrzo prerastaju u masovne proteste protiv režima.

1978.

7. januar – Objavljen članak u iranskom listu *Ettela'at* koji iznosi niz optužbi i prozivki na račun Homeinija.

9. januar – Protesti u Qomu u kojima je život izgubilo oko sedamdeset studenata.
18. februar – Na protestima u Tabrizu ubijeno oko stotinu osoba.
10. maj – Protesti širom Irana; u Qomu ubijena dva studenta u kući ajatolaha Shariatmadarija.
19. avgust – U požaru u abadanskom kinu smrtno stradalo 477 osoba, uglavnom žena i djece; opozicija optužila režimskog komesara za tragediju.
8. septembar – Crni petak. Nakon što su protestanti na trgu Jaleh odbili da se raziđu, režimske snage otpočele neselektivnu paljbu po okupljenima.
11. decembar – Najmasovniji marš do tada; milioni protestanata u Teheranu zahtijevaju Islamsku republiku i povratak Homeinija.

1979.

16. januar – Šah sa suprugom napušta Iran.
1. februar – Homeini se vraća iz egzila u Iran.
4. februar – Protesti pripadnika iranskih zračnih snaga u znak podrške revoluciji.
5. februar – Bazargan postavljen za premijera revolucionarne vlade.
7. februar – Rezolucija o disoluciji monarhije.
8. februar – Oficiri zračnih snaga u posjeti Homeiniju.
11. februar – Konačni krah režima, pobjeda revolucije i kraj dinastije Pahlavi.
1. april – Na referendumu o budućem uređenju države 98% birača odabralo Islamsku republiku.
4. novembar – Otpočinje talačka kriza u Američkoj ambasadi u Teheranu.
6. novembar – Bazargan daje ostavku zbog neuspjeha u rješavanju krize.
2. decembar – Na referendumu podržan novi ustav Irana.

1980.

25. januar – Prvi izbori u Islamskoj Republici.
28. juli – Šah Reza Pahlavi umire od raka u Egiptu.

22. septembar – Početak Iransko-iračkog rata.

1981.

16. januar – Homeini izdaje Delaraciju u osam tačaka.

20. januar – Okončana talačka kriza.

1983.

mjesec maj – Iračke snage potisnute iz Irana.

1988.

20. avgust – Okončan Iračko-iranski rat potpisivanjem primirja.

1989.

3. juni – Umire ajatolah Homeini.

Literatura

1. Abrahamian, E., *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
2. Ajzenhamer, V., *Politički eksperiment koji traje: Politički sistem Islamske Republike Iran*, Azijske sveske Broj 1/2012. god.1, vol.1
3. Apple, R., *Reading Iran's Next Chapter*, New York Times, 13 Decembar 1978.
4. Arjomand, S. A., *The turban for the crown : The Islamic Revolution in Iran*, Oxford University Press, New York 1988.
5. Balta, P., *L'action decisive des groupes de guerilla*, Le Monde, 13 Februar 1979
6. Bashiriyeh, H., *The State and Revolution in Iran*, Croom Helm, New York 1984.
7. Bayat, A., *Workers and Revolution in Iran*, Zed Books, New Jersey 1987.
8. Bišćević, H., *U ime Alaha*, Naprijed, Zagreb 1990.
9. Branigin, W., *Abadan Mood Turns Sharply Against the Shah*, Washington Post, 26. Avgust 1978.
10. Daneshvar, P., *Revolution in Iran*, Macmillan Press, London 1996.
11. Fallaci, O., *Interview with Homeini*, New York Times, 7. Oktobar 1979.
12. Farrokh, K., *Iran at War: 1500–1988.*, Osprey Publishing, Oxford 2011.
13. Fitzgerald, F., *Giving the Shah Everything He Wants*, Harpers, November 1974.
14. Gueyras, J., *Liberalization is the Main Casualty*, The Guardian, 17 Septembar 1978.
15. Homeini, R., *Islamska Vlast (Velayat-i-faqih)*, Međunarodna politika, Beograd 1990.
16. *Iran 1979: Legacy of a Revolution*, Dokumentarni film, Al Jazeera English, August 2009.
17. January, B., *The Iranian Revolution*, Twenty-First Century Books, Minneapolis 2008.

18. Khomeini, R., *Eight Point Declaration*, Ettela'at, 16. Decembar 1981.
19. Khomeini, R., *Islam and Revolution: Writings and Declarations*, KPI, London 1981.
20. Khomeini, R., *Proclamation*, Mojahed, No. 29, Mart 1975.
21. Kincler, K., *Verski fundamentalizam*, Clio, Beograd 2002.
22. Kramer, M., *Coming to Terms: Fundamentalists or Islamists?*, Middle East Quarterly, 2003.
23. Pelletiere, S., C. *The Iran-Iraq War : chaos in a vacuum*, Praeger, New York 1992.
24. Shariati, A., *Darsha-ye Islamshenasi (Lessons on Islam)*, Muslim Student Association, Houston, 1977.
25. Takeyh, R., *Guardians of the Revolution*, Oxford University Press, New York 2009.
26. *The Cambridge History of Iran; Volume 7*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
27. *The Man Who Changed the World*, Dokumentarni film, BBC, Januar 2009.
28. Trebinjac, S., *Gnjevtutnji Iranom*, Vjesnik, Zagreb 1954.
29. Wagner, H. L., *The Iranian Revolution*, Chelsea House, New York 2010.